

Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ,
старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
кандидат історичних наук (Київ)

УКРАЇНСЬКА МЕМУАРИСТИКА XII–XVIII СТ.: БІОГРАФІЧНА СКЛАДОВА

Розглянуто основні жанрові різновиди давніх українських мемуарів (автобіографії, щоденники (діаріуші), подорожні записки, криптомемуари) та їхні особливості. Зроблено аналіз історичного нарративу та автобіографічних елементів, які вони містять, виокремлено критерії еволюції української мемуаристики.

Ключові слова: мемуаристика, давні українські мемуари, історичний нарратив, біографічна складова, еволюція української мемуаристики.

The main genre types of ancient Ukrainian memoirs (autobiographies, diaries (diariushi), travelling notes, cryptomemoirs) and their peculiarities are discovered. Historical narrative and autobiographical elements they contain are analyzed; criteria of Ukrainian memoiristics evolution are distinguished.

Key words: memoiristics, ancient Ukrainian memoirs, historical narrative, biographical component, Ukrainian memoiristics evolution

Рассмотрены основные виды давних украинских мемуаров (автобиографии, дневники (диариуши), дорожные записки, криптомемуары). Сделан анализ исторического нарратива и автобиографических элементов, содержащихся в них, выделены критерии эволюции украинской мемуаристики.

Ключевые слова: мемуаристика, давние украинские мемуары, исторический нарратив, информационная составляющая, эволюция украинской мемуаристики.

Для сучасної української історіографії характерним є тяжіння до антропологічно орієнтованої соціальної історії та її персоналізації. У зв'язку з цим інтерес до мемуарів як до культурно-історичного феномену (в широкому розумінні) та історико-біографічного джерела (у вузькому значенні) є цілком зрозумілим і закономірним. Дослідники все більше зосереджуються на з'ясуванні статусу та соціальної ролі конкретних осіб як творців історичного процесу. Українська традиція до персоналізації історії, що бере свій початок із XVII ст., на жаль, була перервною, що пов'язане з окремими періода-

ми підпорядкування українських земель сусіднім державам. Тоді на порядок денний поставало питання необхідності слідування єдиній імперській (австро-угорській, польській, російській) історіографії, де національні аспекти історії окремих територій та їх діячів не були актуальними.

З огляду на те, що в сучасному інформаційнішому просторі не приділяється достатньої уваги українським мемуарам, надзвичайно важливим, на нашу думку, стає дослідження інформаційних можливостей давніх українських мемуарів (зокрема і їхньої біографічної складової) та актуалізація їх культурно-історичного та джерелознавчого значення. Так, електронний ресурс «Вікіпедія» (російська версія – «Мемуары» : [http:// ru.wikipedia.org /wiki/](http://ru.wikipedia.org/wiki/)) у розділі «Давні мемуари» взагалі не згадує зразки українських давніх мемуарів. Українська версія «Вікіпедії» («Мемуари» : [http:// uk.wikipedia.org /wiki/](http://uk.wikipedia.org/wiki/)) дає досить стисло інформацію про українські мемуари загалом і давні в тому числі. Більш інформативними щодо мемуаристики є матеріали, розміщені на сайті Інституту історії України НАН України [61].

Хронологічно межі нашого дослідження обумовлені його тематичною спрямованістю й охоплюють період XII–XVIII ст. Нижня межа визначається тим, що у XII ст. з'являється перший зразок українських мемуарів – «Автобіографія» Володимира Мономаха, а верхня – тим, що закінчуються, на нашу думку, часи, коли писати та читати мемуари було прерогативою досить обмеженого кола людей. Не зважаючи на досить малу кількість власне мемуарів, які нам вдалося виявити, в цей період проходить процес становлення традицій української мемуаристики, що характеризувався широким розвитком жанрово-стильових пошуків українських мемуаристів, зміни їх соціального статусу та цільових настанов.

Мета роботи – на основі всебічного аналізу творів мемуарної літератури означеного періоду визначити їхнє місце та роль у вітчизняному культурно-історичному процесі, дослідити жанрові різновиди української мемуаристики та їхню біографічну складову. Поставлені завдання спричинили і логіку викладу матеріалу: не за хронологічним, а за предметно-тематичним принципом (жанрові різновиди).

Найбільш інформаційно насиченими, з погляду персоналістики, при дослідженні давніх часів української історії, є такі види мемуарної літератури як автобіографії, подорож-

ні записки, історико-мемуарні повісті, щоденники та криптомемуари¹.

Мемуари (фр. *memoires* — спогади) — це оповідь у формі записок від імені автора про реальні події минулого, учасником або очевидцем яких він був. Отож, у мемуарах, перш за все, представлене суб'єктивне осмислення певних історичних подій, життєвого шляху конкретно-історичної постаті із залученням документів, співвіднесенням власного духовного досвіду автора з внутрішнім світом його героїв, соціально-психологічною природою їхніх учинків, мотивацією дій і рішень. У сучасній історіографії українські мемуари ХІІ–ХVІІІ ст. розглядаються у контексті історико-джерелознавчих, літературознавчих, психологічних і філософських студій [4; 8, 9; 12; 13; 27; 29–34; 38; 40–50; 53–55; 58]. При дослідженні особливостей давніх українських мемуарів автори послуговуються такими категоріями як «самототожність письменника»², «самосвідомість», «національна свідомість», «автокомунікація», «авторerefлексія», «нарратив»³. З погляду мемуаристики для нас цікавим і важливим є визнання того, що автор мемуарів, як правило, впевнена у собі, авторитетна, самодостатня особистість, здатна до переосмислення своїх дій, вчинків, історичних подій. А сам процес написання мемуарів є авторerefлексією, але вона не є процесом, замкнутим у якомусь індивідуальному просторі самосвідомості а, навпаки, є здатністю людини рефлексивно віднести до себе [21]. Це виявляється в осмисленні та переживанні людиною як окремої дії, вчинку, так і смислу буття, що переростає в діалог автора з самим собою (або уявним співрозмовником), коли він може себе захищати, або засуджувати в цій дискусії, що

¹ **Криптомемуари** — приховані форми мемуарів (передмови та післямови видавців до стародруків тощо). Термін введено Іваном Крип'якевичем у ст. «Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні» [28].

² **Самототожність** (самтожність) письменника — теоретико-методологічне поняття, підпорядковане ідентичному прочитанню та тлумаченню літературно-художньої творчості та твору в єдності з їх автором. Йдеться про пізнання неповторно-індивідуального закону творчості письменника, де принципи, вироблені чи осягнені, «вгадані» талантом через відповідний соціальний та естетичний досвід протягом свого літературного шляху, реалізовані з більшою чи меншою повнотою в цілому творчому доробкові [40; 41; 43; 44].

³ **Наратив** (англ. і фр. *narrative* — розповідь, оповідання, від лат. *narrare* — розповідати) — поняття філософії постмодерну, котре фіксує процесуальність самоздійснення як спосіб буття тексту.

сприяє зіставленню різних поглядів, пошуку істини, і є важливим етапом в становленні самототожності автора мемуарів.

Тому дослідження мемуарів дає нам багатий матеріал для виявлення причин тих чи інших учинків і, зокрема, спонукальних мотивів написання мемуарів.

Проблемі самототожності письменника в українському літературознавстві присвячено монографію [41] та окремі статті [43; 44; 49], в яких висловлюється думка, що будь-який твір є виявом самореалізації автора, об'єктом вивчення його духовного світу та національних особливостей. Концептуальна спрямованість поняття самототожності — «...відстоювання, захист таланту як вищої гуманітарної цінності з його правом на власну мистецьку «законотворчість», засіб на захист і розуміння національної його специфіки» [44, с. 7]. Самототожність авторів мемуарів, таким чином, виявляється саме шляхом нарративу. Цей термін запозичений із історіографії, де виникає у межах концепції «нарративної історії», що трактує зміст історичної події не як обґрунтований об'єктивною закономірністю історичний процес, а як виникаючий у контексті розповіді про подію та іманентно пов'язаний із інтерпретацією [22; 58]. Класичною сферою виникнення та функціонування нарративу виступає історія, як теоретична дисципліна. У межах нарративної історії сенс події трактують не як створений «онтологією» історичного процесу, а як той, що виникає в контексті розповіді про подію та іманентно пов'язаний з інтерпретацією. Історія, як теоретична дисципліна, конститується в постмодернізмі як наратологія: за оцінкою Х. Райта, рефлексія над минулим — це завжди розповідь, нарратив, організований ззовні, — за допомогою внесеного розповідачем сюжету [58]. У традиційному розумінні нарратив визначається як текст, що описує якусь послідовність подій (те саме, що історія, розповідь, оповідання) і є «формою дискурсу⁴, через яку ми реконструюємо та репрезентуємо минулий досвід для себе і для інших» [58]. Таким чином, нарратив, з одного боку, є своєрідним вікном до індивідуального людського досвіду (погляд на світ очима автора-розповідача), а з іншого — особлива форма освоєння людиною реальності шляхом оповідання (опові-

⁴ **Дискурс** — це єдність безпосередньо мови та зовнішніх чинників, що впливають на її особливості. Літературний або історичний дискурс для передачі повідомлень використовують різні мовні засоби та різні засоби невербальної комунікації.

ді, розповідання), шляхом створення історій (мемуарів), що засвідчує необхідність використання міждисциплінарних зрізів (як мінімум — історичного та літературознавчого) при дослідженні спогадів.

Виникнення мемуарів пов'язане, з одного боку, з появою у суспільстві потреби в історичному переказі, коли розповідь очевидця або учасника подій набуває окремої цінності саме як особисте свідоцтво, яке виділяється із загального (офіційного) історичного оповідання, з іншого — з виникненням у людини потреби поділитися своїм життєвим досвідом (чи-то з широким колом читачів, чи з кровними нащадками), викласти й оцінити власне бачення подій, свою роль і місце в них. Це є виявом особистої самосвідомості автора мемуарів і свідченням відсутності стороннього авторитету. Саме потреба читача в такого роду текстах дає нам змогу говорити про висування в системі культури специфічних мемуарних функцій, які полягають у задоволенні потреби в індивідуалізованій (хоча і суб'єктивній) історичній інформації, що засвідчує їх історико-джерелознавче та культурологічне значення.

Виходячи з основних критеріїв мемуарної літератури, про що йшлося вище, до найстаріших українських мемуарних творів⁵, які дійшли до нас, можна віднести наступні жанрові різновиди: автобіографію з «Повчання» Володимира Мономаха (XII ст.), автобіографічну повість «В пам'ять дітям своїм і внукам, і всьому потомству» Турчиновського Іллі (XVIII ст.) та «Автобіографічну «казку» малоросійського літописця Стефана Лукомського (XVIII ст.); подорожні записки — «Житіє і ходіння Данила» (XII ст.) та «Мандрівні записки» В. Григоровича-Барського (п. п. XVIII ст.); так звані криптомемуари — передмови та післямови до окремих стародруків (XVI ст.); історико-мемуарну повість Богдана Балики «Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного» (п. п. XVII ст.); діаріуші (щоденники) — «Діаріуш, або Список дій правдивих...» Атанасія Филиповича (1646 р.), «Діаріуш або Денні записки» Дмитра Туптала (к. XVII – поч. XVIII ст.), «Подорожній діарій» Пилипа Орлика (поч. XVIII ст.), діаріуші Миколи Ханенка, П. Д. Апостола та Якова Маркевича (XVIII ст.), «Щоденник Генеральної канцелярії за 1722–1723 рр.»

⁵ У даній статті ми розглядаємо лише ті мемуари, автори яких народилися, проживали та працювали в Україні. А мемуари про Україну іноземних авторів залишили поза межами дослідження.

Пилипа Васильовича Борзаківського та Павла Ладинського. Як бачимо, мемуарна традиція в Україні започатковується автобіографією⁶, що є частиною «Поученія» Володимира Мономаха («Повчання дітям та «Кто прочтет» Володимира Мономаха, яке складається з трьох самостійних частин: власне «Повчання», «Літопису» його життя («Автобіографії») та листа («грамотіци») постійному політичному суперникові — князеві Олегу Святославичу. Ця пам'ятка давньоруської літератури не була типовою для України тих часів. Загалом, жанр автобіографії з'явився на українських землях значно пізніше у ХІХ ст. Лише авторитет Володимира Мономаха як можливо-владця, сильної особистості й освіченої особи дав йому змогу створити цей зразок мемуарної літератури у ХІІ ст. Його твір зовсім не схожий на агіографічні твори (в основі яких лежав образ великого грішника та його каяття) та літописи (де

⁶ **Автобіографія** (греч. *autos* — сам, *bios* — життя, *grapho* — пишу) — форма біографії, де головним героєм є автор; зазвичай пишеться від першої особи та охоплює велику (або найважливішу) частину її життя. У розвитку автобіографії просліджуються чотири періоди, що збігаються з епохами потрясінь і переворотів, оскільки за таких обставин окремі особи відчували гостру потребу в самовираженні — і створювали видатні твори, тим самим, творячи жанр автобіографії. Як літературний жанр автобіографія зароджується в пізній античності на ґрунті індивідуалістичного самовідчуття, що зароджується одночасно з поняттям особи («Сповідь» Блаженного Августина (354–430) — психологічнаповідь на прикладі опису власного життя). Після Августина аж до епохи Відродження та Реформації не було створено жодної значної автобіографії. Жанр автобіографії піднявся на новий рівень головним чином завдяки Бенвенуто Челліні (1500–1571 — «Життя Бенвенуто»), Дж. Кардано (1501–1576 — «Про моє життя»). У ХVІІ ст. жанр автобіографії розвивається англійським письменником Джоном Баньяном (1628–1688) у творі «Милості Божою, такою, що зійшла на головного грішника» (1666) — класичний приклад духовної автобіографії. Початком сучасного жанру автобіографії вважають «Сповідь» («Прогулянки самотнього мрійника», 1802) Жан Жака Руссо (1712–78), яка отримала свій розвиток у ХІХ ст. у творах Б. Франкліна, А. Ламартіна, Жорж Санд, А. Герцена, Т. Шевченка та ін.

Специфіка автобіографії полягає у високій мірі тотожності розповіді автора з тим особистим досвідом, який ним описується. Творець автобіографії завжди дивиться на світ крізь призму своєї особистості; він показує світ таким, яким той існує (чи повинен існувати) для цієї людини, в ній і через неї. Обов'язковою суттєвою властивістю відношення «я — світ» є глибоке самоусвідомлення та певна щирість і внутрішня правдивість, яка є гласом совісті. Особливо відвертою є лишеповідь «внутрішнього» біографа. Йому одному відомо те, чого не може висловити і описати жодна інша людина. В автобіографії важливий хід внутрішніх подій, генезис особистих рішень, психологічна мотивація вчинків. Будь-який результат чи певний підсумок з'являється у процесі свого народження.

йшла констатація основних фактів політичного життя), що були основними літературними жанрами того часу. В автобіографії Володимир Мономах постає перед нами людиною, якій притаманні і сумніви, і каяття, але не вони визначають його як особистість. Основне своє завдання він вбачає у вихованні своїх дітей (у широкому розумінні — до них зараховує і всіх князів) на прикладі власних походів проти половців, поляків, князів-заколотників. Із лаконічних фраз вибудовується оригінальний, скріплений літописною манерою художній стиль. У автобіографічній частині (охоплює 1066–1117 рр.) автор наголошує свої настанови прикладами з життя⁷. Автобіографічний жанр дає змогу Володимирові Мономаху створити широкомасштабну панораму подій, що розгорталися на території тогочасної Київської Русі, Польщі, Чехії. Хронологічно автобіографія охоплює його життя з 13-річного віку: «А тепер я вам розповім, діти мої, про труд свій, тому що труждався я, походи діючи і лови, [з] тринадцяти літ» [7], охоплюючи досить великий просторовий і часовий відрізок і є, з одного боку, документальним свідченням пережитого автором, його духовним портретом, з іншого — історичним нарисом про події тогочасного політичного життя: «А з Чернігова до Києва зо сто разів їздив я до отця, — за день переїжджав я [сю путь], до вечерні. А всіх походів [зробив я] вісімдесят і три великих, а решти не пам'ятаю, менших» [7]. Змальовуючи своє життя, Володимир Мономах не намагається прикрасити чи приховати свої вчинки (негативні, чи позитивні): «І мирів учинив я з половецькими князями без одного двадцять, і при отці, і без отця, і скоту даючи [ім] багато, і багато одежі своєї. І пустив я князів половецьких ліпших із оков стільки: Шаруканевих двох братів, Багубарсових — трьох, Осіневих братів — чотирьох, а всіх інших ліпших князів — сто. А самих князів бог живими в руки [мені] дав [таких]: Коктуся з сином, Аклана Бурчевича, таревського князя Азгулуя [та] інших витязів молодих п'ятнадцять, — і цих, живих привівши [і] порубавши, повкидав я в ту річку Сальницю. По черзі перебито в той час зо двісті ліпших [мужів]» [7]. Величезний тягар, що випав на його долю у важкі часи князівських чвар

⁷ Літературний прийом звернення батька до дітей був досить поширений у європейській літературі, зокрема відомі «Батьківські повчання» англійського короля Альфреда Великого (IX ст.), праця візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією» (X ст.), французького короля Людовіка Святого «Повчання» (XIII ст.).

Володимир Мономах сприймає достойно та мужньо, не хизуючись ні своїми перемогами, ні жорстокими розправами, що було реаліями того часу: «Та не осудіте мене, діти мої, ні інший хто, прочитавши [се], бо не хвалю я себе, ні одвагу свою, а хвалю бога і прославляю милість його, що мене, грішного і недостойного стільки літ оберігши од того смертного часу, не лінивим мене, недостойного, сотворив був, [а] на всякі діла людські здатного» [7]. З іншого боку, перед нами постає проста людина, яка, не зважаючи на високе становище в суспільстві, не цуралася і зовсім «земних справ» (див.: Дод. 1). Основне завдання, яке ставив собі автор «Поучення» в цілому та «Автобіографії» зокрема, полягає в словах: «Тож, сю грамотку прочитаючи, постарайтеся на всякі добрі діла, славлячи бога зо святими його» [7].

На загал, можна говорити, що «Автобіографією» Володимира Мономаха закладено нову літературну (світську на відміну від пануючої — церковної (проповідей⁸, літописів⁹, житійної літератури¹⁰) форму, в якій він переходить до виховання дітей (у широкому розумінні) на основі аналізу свого власного життєвого досвіду (на прикладі походів проти половців, поляків, князів-заколотників, обставин особистого життя). Уперше приватне життя виноситься на суд читачеві, що свідчить про високий рівень освіченості, самосвідомості мемуариста і є чи не першою спробою в українській традиції до персоніфікованої історії. У наративі його «Повчання» переплелися дидактизм, автобіографічні епізоди та глибоко психологічні замальовки. Доживши до старості та маючи багатий життєвий досвід, князь хоче передати його не лише своїм дітям, а й усім, хто забажає його послухати.

⁸ **Проповідь** (грец. — *Ормліа*) — жанр давньої української літератури, в вузькому значенні — християнська церковна настанова, що має завдання на меті розповісти та розтлумачити слушаючим вчення Ісуса Христа.

⁹ **Літопис** — історико-літературний твір Київської Русі та козацької доби, хронологічний опис важливіших подій очевидцем яких був сам літописець або про які він чув від когось із очевидців чи вичитав із письмового джерел — «військових повістей», житіє святого, монастирських переказів, «повчань» тощо. Розповідь часто починалася словами «В літо...» (звідси назва жанру).

¹⁰ **Житійна література** (житія, агіографія — грецьк. *hagios* — святий, *grapho* — пишу) — життєписи знаменитих єпископів, патріархів, монахів, світських осіб, канонізованих християнською церквою; літературний жанр, що відрізняється від просто біографії релігійною спрямованістю. Агіограф ставить за мету дати взірець подвижництва.

Таким чином, можна говорити, що в «Автобіографії» Володимир Мономах намагається зафіксувати суспільно значущі події та передати свій історичний досвід не лише родовим нащадкам (що характерно для так званих мемуарів-автобіографій, що мають автокомунікативний характер) і негайно, а не через певний час або по смерті (характерно для так званих мемуарів-«сучасних історій», в англійській історіографії – Contemporary History), що свідчить про посилення коекзистенціальних зв'язків мемуариста (розрахунок на сучасників)¹¹.

Своє продовження на українських землях цей жанр отримав лише на поч. XVIII ст. Саме тоді з'являється автобіографічна повість Іллі Михайловича Турчиновського¹² під назвою «Автобіографія. Списася мною многогрішним, Іллією Турчиновським, священником і намісником березанським, житіє і страданіє своє в пам'ять дітям своїм, і внукам, і всьому потомству» та автобіографічна «казка» Степана Лукомського¹³. І. М. Турчиновський у 1707–09 рр. був «канонархом» лівого криласного хору Києво-Михайлівського монастиря та водночас навчався у нижчих класах Київської академії. Мандрювання дяків-студентів було типовим явищем тогочасної України. Як правило, студенти Київської академії, які здійснювали освітню мандрівку, відвідували декілька країн. У 1708 р. Ілля

¹¹ Ця проблема розглядалася автором у попередніх статтях [30; 31].

¹² **Турчиновський Ілля Михайлович** (20.07.1695, Березань на Полтавщині – не раніше травня 1725) – письменник. Учився в місцевій школі, потім у Києво-Могилянській Академії, якої не закінчив. З 1710 мандрював Україною та Білоруссю, був писарем, учителем, співаком, актором, дяком, регентом, з 1718 – священник у Березані. Історію свого життя виклав у автобіографічній повісті «Мое життя і страждання...». Уперше надрукована як «Автобиография южнорусского священника 1-й половины XVIII ст.» у ж. «Киевская старина» (1885. – Т. XI. – С. 321–332). Текст автобіографії виставлений на електронному ресурсі [52].

¹³ **Лукомський Степан (Стефан) Васильович** (1701 – бл. 1779) – прилуцький полковий обозний, український історик, письменник та перекладач. Освіту одержав у Київській академії, служив канцеляристом Генеральної військової канцелярії, сотником в козацьких полках Лівобережжя. Знаний як укладач хроніки з історії України XIV–XVI ст. – «Собрание историческое» (1770), що мала компілятивний характер. Переклав у 1738 р. на українську мову видані в Замості (1638–39) «Щоденники» польського мемуариста Симеона Окольського (про події в Україні 1638 р.) та твір польського дипломата та хроніста Матвія Титловського (Титлевського) «Розповідь про битви між поляками і турками 1620–21 рр.» (1622). Переклади вперше було опубліковано в додатках до «Літопису» Самуїла Величка (1864. – Т. 4).

Турчиновський припинив навчання в академії (за сімейними обставинами) та повернувся додому. З 1710 р. (бажаючи надолужити навчання) почав мандрувати землями тогочасної України та Білорусі: «От того времені стал я сожаліть о науці своєї, якую за господарством позабил і, оставля отця і матку, отийшол 1710 года із Березні по школам волочитись» [52]. Перебував у Чернігові, Синявці, Могильові, Шклові, Гомелі, Лоеві, Репках, знову у Чернігові, Седневі, Переяславі і лише у 1728 р. повернувся у рідне містечко, де став священником. Залишив незавершену автобіографію (останній запис — 30.11.1746 р.), що містить опис типової долі колишнього студента Київської академії, мандрованого дядка, можливо, потяг якого до навчання та надії на кращу долю розбилися об реалії буденного життя. Рукопис автобіографії Іллі Турчиновського повністю не зберігся, раптово закінчившись на описовій судової тяжби, в якій він фігурував. У передмові до публікації редакція журналу «Киевская старина» повідомляла, що за даними, одержаними від попереднього власника рукопису, який читав повний текст, Ілля Турчиновський був звільнений від суду, відновлений на своїй посаді священника та після багатьох пригод помер у похилому віці, хоча й в іншій парафії.

Степан Лукомський належав до тієї частини освіченої козацької старшини, яка після закінчення військової та державної служби (або в часи дозвілля) з великим інтересом займалася літературно-історичною творчістю: вели щоденні записи про все бачене та чує; писали та переписували козацькі літописи або збирали та зводили інші історичні матеріали, як правило, перекладаючи праці чужоземних авторів. С. В. Лукомський, який активно займався перекладацькою працею (переклав мемуари Симеона Окольського та Матвія Титловського), окрім того залишив по собі також автобіографічну оповідь під назвою «Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского»¹⁴. «Казка» містить ґрунтовну розповідь про самого автора та його родину, про його навчання у київських школах та про невдалу спробу отримати освіту за кордоном (див.: Додаток 2). Спогади Степана Лукомського є не лише описом обставин його осо-

¹⁴ «Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского» була підготовлена до друку О. І. Левицьким і вийшла на сторінках ж. «Киевская старина» (1890. – Т. 30. – № 9. – С. 477–485). Повний текст див. : [1].

бистого життя, а й (завдяки розповіді про скитання його козацького роду — діда, прадіда, батька) живою ілюстрацією тяжкого життя населення Правобережної України, яке потерпало від політичної нестабільності та змушене було покидати насиджені місця та переселятися на землі Гетьманщини. Про самого С. В. Лукомського військова старшина¹⁵ писала, що він: «...человекъ добрый, верный и къ ея императорскому величеству не подозрительный и въ службахъ е. и. в-ству быть достоинъ, годенъ и потребенъ» [1].

Отже, автобіографії Іллі Турчиновського та Степана Лукомського є яскравим взірцем важкого життя, в першому випадку — нижчого українського духовенства (а також проливає світло на обставини його щоденного життя), у другому — представника козацької старшини, яка на час написання автобіографії уже втратила свою провідну політичну роль в українському суспільстві та змушена була працювати на чужу державу. Національна нарація твору С. В. Лукомського виявляється в описі героїчного життя його козацьких пращурів (участь у походах проти поляків і турків Якова Лизогуба, Симена Палія, Івана Мазепи). З огляду на свій соціальний стан, текст автобіографії Іллі Турчиновського значно програє в силі морально-психологічного впливу на читача (переважає опис повсякденного життя автора, дрібних сварок і судових позивів, якими було пронизане його життя) у порівнянні з «Повчанням» Володимира Мономаха, що засвідчує різницю як у соціальному статусі, освітньому рівні, масштабі особистості (яскраво виражене прагнення до самоствердження та самовираження у першому випадку та покірне слідування життєвим обставинам — у другому), так і в цільових настановах авторів (у першому — передати свій досвід усім «кто прочтет», який мав спонукати читачів до добрих справ, і безадресність, замкнутість на своїй особі описуваних подій — у другому). Автобіографічна «казка» С. В. Лукомського носить характер більше сімейної хроніки, покликаної зберегти інформацію про свою родину та спрямованої винятково до своїх нащадків, і не розрахованої на широке розповсюдження. У несприятливих внутрішньополітичних умовах XVIII ст. це, на нашу думку, можна вважати прихованим інтересом до національної історії та пам'яті, що не мав яскраво виражено-

¹⁵ Під таким відгуком підписалися генеральний підскарбій Андрій Маркович і генеральний суддя Михайло Забіло.

го національного забарвлення, а набував швидше рис ностальгії за минулими часами. Мемуарна праця представників козацької старшини в частині збирання відомостей про своїх нащадків і минуле України стали основою для українського національного відродження наступного століття.

У XII ст. з'являється ще один жанр мемуарної літератури — подорожні записки (ходіння). Це розповідь про паломництво до Святої землі, що ведеться від імені автора та містить елементи автобіографічного жанру й опис суб'єктивних вражень від побаченого. Найдавнішою пам'яткою стало «Житіє і ходіння Данила»¹⁶. Подорожі в Святу землю були традиційними для цього часу та зумовлювалися прагненням молодшої церкви Київської Русі зміцнитися шляхом безпосереднього спілкування з християнським Сходом, що підвищувало її авторитет, включало у сферу християнських відносин. На Афон подорожували Антоній Печерський, Феодосій Печерський, Варлаам. За результатами подорожей і з'явилася паломницька література¹⁷ (як окремий літературний жанр), що містила апокрифічні розповіді, власні записи про бачене та пережите.

У своєму творі ігумен Данило прагне поєднати точність викладу з художніми елементами, що робить його розповідь цікавою й емоційно забарвленою, в той же час, із огляду на читача (адресований ченцям, знаті, простим людям) стиль викладу залишається простим і зрозумілим. Під час подорожі Данило, напевне, вів записи з точними описами місць, відстаней, імен тощо. Його «Житіє і ходіння» перейняте високим пафосом звеличення святих місць, прагненням автора розповісти землякам про побачене. Про мемуарний характер цього видання свідчить те, що воно будується на особистих враженнях автора від побаченого та почутого. Водночас,

¹⁶ **Данило (Даниїл) Паломник** (Данило ігумен) (2-а пол. XI – поч. XII ст.) — ігумен одного з чернігівських монастирів, котрий відвідав на початку XII ст. Палестину й описав свою подорож у творі, що носить у рукописах заголовок «Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена» (Життя і ходіння Даниїла), де точний опис топографії Палестини поєднується з легендарно-апокрифічними матеріалами, запозиченими з усних розповідей і писемних джерел. «Ходіння» не збереглося в оригіналі. До нас дійшли тільки списки, датовані 1475 р. До к. XVI ст., тобто, до подорожі Трифона Коробейнікова, це був єдиний опис Палестини. Повний текст «Життя і ходіння Даниїла» у перекладі Григорія Бойка див.: [16]

¹⁷ **Паломництво** — подорож із релігійними цілями для поклоніння святим місцям у Середньовіччі.

на жаль, твір містить мало автобіографічної інформації (відомо лише, що Данило був ігуменом одного з монастирів Чернігова, про що свідчить той факт, що він порівнює Йордан із річкою Сновю¹⁸). Основу твору становить розповідь про подорож до місць, якими захоплюється весь світ. Про побачене ігумен пише, не лише констатує факт існування тієї чи іншої святині, а й звертаючи увагу на роль святині у формуванні християнського світогляду та світовідчуття, розповідає про історію її виникнення. Водночас, книжник активно використовує пов'язані зі святинями легенди й апокрифи (про «пуп» землі, місце, де лежить голова Адама, лобне місце, про колодязь, біля якого Богородиця почула перше Благовіщення тощо) та описує враження, що виникли у нього при їх спогляданні. Найпоширеніша думка, що ця подорож тривала більше, ніж два роки та припадала на 1104–07 рр., оскільки, описуючи перебування в Палестині, Данило згадував імена руських князів (див.: Додаток 3). Усі їхні імена ігумен Данило записав у лаврі Св. Сави для поминання, розташувавши їх за системою старшинства, розробленою як засіб проти міжкнязівських усобиць з ініціативи Володимира Мономаха на князівських з'їздах у кін. XI – поч. XII ст.

Загалом, «Ходіння» Данила Паломника можна віднести до такого різновиду мемуарної літератури як подорожні нотатки (записки), в основі яких лежать особисті враження подорожуючого від побаченого. Основна ціль подорожуючого – поклоніння християнським святиням і відвідини святих місць, що вказує на перевагу духовного змісту записок над світським. У передмові до записок ігумен так пише про спонукальні мотиви свого твору: «...та заради любові до святих місць цих описав усе, що бачив очима своїми, аби не кануло в забуття те, що мені, недостойному, Бог дав побачити. Убо явся я бути рабом лінивим, що приховав добро пана свого і не побільшив його, і написав це віруючих ради» [16]. Записки Данила мають як практичне значення, виступаючи путівником для прочан, так і свідчать про знання й уявлення людей того часу, про події та персонажі Священної історії, підтверджують широкий кругозір давньоруських книжників кін. XI – поч. XII ст. і моральні основи тогочасного суспільства. Дмитро Чижевський вважав «Житіє і ходіння Данила»

¹⁸ **Снов** – річка на Чернігівському Поліссі, права притока Дніпра.

твором літературним, а не суто «науковим», географічним, написаним із урахуванням київських традицій XI ст. (широкий стиль, певна чутливість, мальовничість описів), що вигідно вирізняло його у порівнянні з творами північних авторів (скажімо, Антонія-Добрині Новгородського¹⁹), яким більше притаманний сухий протокольний стиль радше «каталогів», ніж описів [53].

Традиції паломницької прози, в нових умовах XVIII ст., продовжив у своїх подорожніх нотатках відомий український мандрівник Василь Григорович-Барський²⁰. Свою подорож (що тривала майже 24 роки) він розпочав у квітні 1723 р. У ті часи так звані «освітні мандрівки»²¹ були досить популярні в студентському середовищі. Вони, на відміну від паломницьких мандрівок попередніх часів, носили світський, освітній характер. Як і більшість студентів, Василь Григорович-Барський вирушив у мандрівку за власний кошт, заробляючи по дорозі на шматок хліба. Під час мандрування він відвідав Пешт, Відень, Барі, Рим, Венецію, Корфу, гору Афон. У 1726 р. дістався Палестини, згодом побував у Єрусалимі, на Синайській горі, Кіпрі, Єгипті, Тріполі (Сирія). Був призначений за наказом Єлизавети Петрівни (1743 р.) священником при російському посольстві в Константинополі. З 1744 р. Василь Григорович перебував на г. Афон. Його «Подорожні записки», окрім традиційних описів побачених місць, що було характерним для жанру «паломницьких ходінь до святих місць», містили багато автобіографічних матеріалів, завдяки яким перед нами постає

¹⁹ **Антоній (Добриня Адрейкович) Новгородський** (? – 1232) — архієпископ Новгородський, письменник. Автор «Книги паломника», що містить опис святинь Константинополя.

²⁰ **Григорович-Барський Василь Григорович (Плака, Альбов)** (1701, м. Київ – 1747, там само) — мандрівник, паломник, учений, письменник. Навчався у Києво-Могилянській академії (1715–23), Львівській єзуїтській академії. 1735 прийняв чернецтво. Автор відомих записок «Мандри святими місцями Сходу з 1723 по 1747 рік». У перекладі українською мовою праця видана у 2000 р. [9]. Текст див.: [11].

²¹ «Освітні мандрівки» були характерні для студентів Могилянської академії упродовж XVII–XVIII ст. Як правило, вони носили світський характер і були направлені на отримання знань (в Італії — знайомство з творами отців церкви, античних авторів, ідеями гуманізму, в Німеччині — вивчення точних науки, медицини, східних мови, осмислення реформаційних вінь). Це сприяло збагаченню вітчизняних традицій новітніми культурними досягненнями, інтеграції України до загальноєвропейських культурно-освітніх рухів.

цікава особистість автора. У записках він називає себе то Панським, то Беляєвим-Плакіальбовим, то Василем Київським. Свої поневір'яння під час подорожі, що є автобіографічними по суті (в дорозі його не раз грабували та били до напівсмерті, він потерпав від тяжких недуг, спричинених незвичним кліматом і злигоднями тощо), Василь Григорович-Барський змальовував у своїх записках так яскраво, що це зробило їх, за свідченнями Василя Рубана²² (ще задовго до того, як вони були офіційно надруковані), настільки популярними, що «...тридцять лет уже прошло, как сию книгу по кончине сочинителя ее, с превеликой жадностью списывают все те, до коих о ней хотя малейшее дошло сведение. В Малой России и в окружающих оную губерниях нет ни одного знатного места и дома, где бы не было ее списка...» [26, с. 123–125]. Уперше повністю книга була надрукована Василем Рубаном (за вказівкою і за фінансової підтримки Г. О. Потьомкіна) лише в 1778, з окремими поправками та доповненнями під назвою «Пешеходца Василия Григоровича-Барского Плаки-Альбова, уроженца киевского, монаха антиохийского, в путешествии к святым местам в Европе, Азии и Африке находящимся (предпринятое в 1723 и оконченое в 1747 г., им самим писанное)». Найповнішим було сьоме видання «Записок» В. Григоровича-Барського (під ред. В. Барсукова), видане в 4 томах під назвою «Странствования Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 год» (Спб, 1885–87). До «Путешествия...» він додав біографію В. Г. Григоровича-Барського, написану його братом І. Г. Григоровичем-Барським, із яким він спілкувався у справах видання. Як свідчать записи Василя Григоровича-Барського, для того, щоб вижити в тяжких умовах, подорожуючи без грошей, він досить уміло пристосовувався до будь-яких ситуацій: якщо не мав грошей і харчів — старцював, жив на пожертви; коли не було за що їхати — благав, аби дозволили примоститися на відкритій палубі корабля; якщо з'являлися проблеми з в'їздом до чужої країни — перетворювався на «убогого турецького подорожнього», видавав себе за дервіша — жебрака-ченця, що йде поклонитися могилі пророка Мухаммеда; у католицькій Польщі — перетворювався на ревного католика, в арабських країнах — на

²² Рубан Василь Григорович (1742–95) — письменник, історик, видавець, перекладач, державний службовець.

правовірного мусульманина; для порятунку життя йому навіть довелося прикинутися юродивим. Подорожуючи, він вивчав історію, економіку, освіту, побут і звичаї різних країн і народів, а також пам'ятки мистецтва й архітектури. Свої спостереження та враження він ретельно записував до подорожніх записок, до яких додав детальний маршрут подорожей і близько 150 ілюстрацій, майстерно зроблених ним із натури. На загал, текст записок малює нам, із одного боку — знавця мов, історії та культур балканських і близькосхідних народів, допитливого дослідника й уважного спостерігача, з іншого — засвідчує прагнення автора до передачі знань і досвіду своїм читачам. Про те, що він розраховував на читача, свідчить той факт, що у його творі поєднано достовірність інформації та доступність викладу.

Таким чином, подорожні записки як окрема форма мемуарів у часи середньовіччя на Україні були представлені двома творами: «Житієм і ходінням» Данила Паломника та «Мандрівними записками» Василя Григоровича-Барського. За соціальним станом їхні автори були: у першому випадку — ігумен, у другому — письменник-мандрівник. Перед нами постають високоосвічені особи, які знали багато мов, історію та культури тих народів, із якими зустрічалися під час подорожей. Життєвий шлях авторів мемуарів свідчить, що їхні знання та вміння цінували і на рідній землі, й ті, з ким вони зустрічалися під час подорожей (Данила поселили в монастирі Св. Сави, а Василь Григорович-Барський був священиком при російському посольстві в Константинополі, його запрошували залишитися в декількох монастирях, де він проживав під час подорожі (з огляду на його вченість), а в Києві (по поверненні) запрошували зайняти кафедру грецької мови в Києво-Могилянській академії). Окрім описів своїх подорожей, що є характерним для цього жанру, вони вміщують також автобіографічну складову, що дає дослідникам цікавий і детальний матеріал як для вивчення їхнього внутрішнього світу, так і обставин особистого життя та життя окремих соціальних верств і народів тих країн, де вони подорожували. Загалом, і Данило Паломник, і Василь Григорович-Барський, занотовуючи враження під час подорожей, орієнтувалися на широкого читача як у близькій, так і далекій перспективі, що свідчить про їхнє бажання до передачі як свого індивідуального життєвого досвіду (в частині опису маршрутів, труднощів подорожньо-

го життя), так й історичного досвіду (в частині знайомства читача з визначними історичними місцями, переказами з історії держав і народів, які вони відвідували). Щодо цільових настанов, то перший був поглинутий ідеєю пропаганди християнства та популяризацією його святинь, другий — переслідував більш широкі цілі: знайомство (із залученням історії християнства) з історією та традиціями народів світу задля створення власної універсальної картини світу шляхом документального опису, протиставлення та порівняння Європи, Азії та Африки, які на той час вважалися трьома його складовими. Сучасники розуміли велич та винятковість твору Василя Григоровича-Барського, через що (в майже неможливих умовах українського книгодрукування XVIII ст.) доклали немало зусиль, аби ця книга побачила світ, хоча по жертвовано було особливостями української мови автора (замінено словено-українську на словено-російську), однак залишився неповторний погляд українця на тодішній світ.

Досить своєрідними формами українських мемуарів у XVI ст. були передмови та післямови до окремих українських стародруків. Це так звані приховані форми мемуарів — криптомемуари. Цій проблемі присвячені статі Івана Кревецького «Спомини Івана Федоровича про початки друкарства на Україні» (ж. «Стара Україна», 1924, вип. 2-5), Івана Огієнка «Спомини Кн. К. К. Острівського про видання Біблії 1581 р. Вага передмов до наших стародруків» (ж. «Стара Україна», 1924, вип. 9-10). Зокрема, на їхню думку, важливість передмов і післямов показав Іван Федоров. Друкуючи церковні тексти, майстер мав сміливість в алегоричній і неалегоричній формі розповісти про друкарську справу. У післямовах до львівського «Апостола» (1574), до острозької «Біблії» (1581) з'являються автобіографічні елементи — що було вперше у слов'янській літературі взагалі і, безумовно, стало цінним для історії. До того ж, передмови та післямови вміщували початки спілкування з читачем. До основного тексту додавалася інформація про те, як працювати з книжкою, як допомогти собі не загубитися у «книжкових нетрях». У львівському «Апостолі», на відміну від московського, наприкінці замість офіційної післямови вміщено написану Іваном Федоровим «Повість откуду начася и како совершися друкарня сія», яка, по суті, є першим, одночасно історичним, мемуарним і публіцистичним нарисом початкової історії східнослов'янського книгодру-

кування. Автобіографічні матеріали тут підпорядковані публіцистичній меті: підняти соціальний престиж друкарства, розкрити його значення для суспільства, і тим самим створити сприятливий клімат для видавничої діяльності. Пишучи, що в Москві йому і Петру Мстиславцю «...от многих началник і священоначалник» довелося зазнати переслідувань, Федоров наголошує, що допомогу у Львові надали «... ніції в ієрейском чину, інії ж неславнії в мирі» [25]. Відкинувши гонитву за багатством, першодрукар свідомо обрав шлях терпіння, злидарства, аби тільки мати змогу сіяти «духовні зерна». Загалом, післямова Івана Федорова у Львівському «Апостолі» (1574) — це пристрасний твір української публіцистики XVI ст., що має як історичне значення (висвітлює початки українського друкарства), так і відображає перипетії особистого життя Івана Федорова та дає ключ до розуміння його частих переїздів із місця на місце. Іншої такої гостро публіцистичної та глибоко ліричної розповіді друкаря про своє життя, поневіряння та вірність своїй справі, що була б разом із тим гімном книговидавництву, немає.

В Острозькій «Біблії» (1581) вміщено передмову князя Костянтина Острозького, де він тлумачить виникнення тексту та передмову й вірші Г. Смотрицького «Предисловіє к благовѣрному и православному всякого чина, возраста и сана читателеви», де вміщено похвалу видавцеві (уподібнює кн. К. К. Острозького Константинові Великому (274–337) — римському імператорові, який почав підтримувати християн, за що християнська церква визнала його святим і рівноапостольним) та його гербові, і післямову Івана Федорова. У передмові князь К. К. Острозький пише про труднощі роботи над «Біблією», зокрема «...виявилось, що списки ці незгідні, вони не тільки мали відміни, але часом і спокуси, через що впав я був у великий смуток. До того з намови диявольської знайшлося багато ворогів, що руйнували мені задумане, а помічників та робітників мав я дуже мало. І впав був я у сумнів. І міркував я в серці своїм, чи починати, чи перестати, але таки з Божої волі кращі думки перемогли гірші, бо я знав, що неможливе людині — можливе Богові». Змальовує князь і нелегкий шлях, який йому прийшлося подолати у справі підготовки тексту «Біблії»: «...дійшов я навіть до самого вселенського патріарха Єремії, скрізь ласкаво просячи собі людей, що добре знають Св. Письмо грецьке й слов'янське, та спис-

ків, добре виправлених і не зіпсутих. І ласкавий Бог допоміг мені: книжок та вчених людей для своєї справи здобув я по-досталь» [37].

Таким чином, передмови та післямови до українських стародруків є незаперечно цінним історико-біографічним джерелом і мають усі ознаки мемуарної літератури (це так звані «криптомемуари»): автор цілком реальна історична особа, яка розповідає про основні події свого життєвого шляху (певного періоду) та конкретно-історичні події, учасником яких була. Водночас, ці документи вміщують суб'єктивне осмислення історичних подій, визначення своєї ролі у них, мотивацію дій і рішень. Оскільки перераховані нами криптомемуари були розраховані на читача негайно²³, це свідчить про посилення коекзистенціальних зв'язків мемуариста, а саме — з'являється бажання до збереження історичного досвіду індивідуальності, яка усвідомлює і себе (окремо від інших), і своє місце в історичному процесі. Це можна вважати виявом в українській традиції зв'язку мемуаристики та публіцистики, що є більш характерним для її розвитку у ХІХ – поч. ХХІ ст.

До першої половини ХVІІ ст. належить поява першої в Україні історико-мемуарної повісті — записок Балики Богдана²⁴ «Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного»²⁵. Ця історико-літературна пам'ятка особливо цінна з того погляду, що в українській літературі майже протягом 300

²³ Наскільки це було можливим в умовах розвитку українського книгодрукування ХVІ ст.

²⁴ **Балика Богдан (Божко)** (2-га пол. ХVІ ст. – після 1621) — український літописець і мемуарист. Походив із відомого в ХVІ–ХVІІ ст. київського міщансько-шляхетського роду Баликів. Батько — Яцько Балика був київським війтом (1562–1613), а дружина — дочкою київського бурмистра Себастіяна Андрійовича. Брав участь (разом із братами Олександром і Созоном) у походах Війська Запорозького (1612–13) на Російську державу під час «смутного времени», разом із козаками та польськими військом був учасником облоги Московського Кремля (1612). Складав козацькі вимоги до уряду Речі Посполитої на переговорах у Житомирі (1614), про що свідчить його підпис на документі (після підпису гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного). Підписав козацьку Декларацію від 30.10.1617 р. під Вільшаною (разом із гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним). Записки Божка (Богдана) Балики вміщені до згаданого збірника Коцаківського. Опубліковані В. Б. Антоновичем у ж. «Киевская старина» (1882. – Т. III. – С. 97–105). Повний текст див.: [19].

²⁵ Повна назва: «О Москве и о Дмитрію, царіку московскомъ ложномъ. Сіе писалъ мещанинъ кіевскій именемъ Божко Балыка, который самъ тамъ былъ и самовидецъ тому былъ».

років (XIII – кін. XVI ст.)²⁶ відчувався брак самостійної літератури (переважала сильніша та більш агресивна польсько-латинська культура), тим паче історичних творів, написаних світською людиною. Михайло Грушевський відзначав (у контексті літературного відродження (1580–1610 рр.) тенденцію до втягування в суспільне життя та літературну працю обивателя. У даному випадку цей процес був пов'язаний із появою міщанства як соціальної верстви, яка настільки підросла економічно, зорганізувалась і усвідомилася, що могла послужити базою для нового літературного руху, а сильний ідеологічний порив, викликаний німецькою реформацією, спонукав і українських письменників до енергійних справ у царині оборони мови, культури, національності [13]. Нові соціально-політичні умови сприяли появі бажання у більш широких верств (порівняно з попереднім періодом) до передачі переживань, вражень від важливих історичних подій (що їх свідком або учасником довелося бути) сучасникам і нащадкам. Записки Богдана Балики яскраво це демонструють (див.: Додаток 4). Основна тема твору це опис московського походу 1612 р., у якому автор (разом зі своїми братами) брав особисту участь. На думку М. С. Грушевського, «...записки ці зроблені, очевидно, по гарячій пам'яті пережитого й визначаються живим і безпосереднім викладом, а інтересні як голос східноукраїнського міщанина і київського інтелігента з часів передбратських, перед приходом сюди галичан» [14]. На жаль, в українській мемуарній традиції середніх віків цей жанр не набув значного розвитку. До історико-мемуарної повісті можна віднести (з великими застереженнями) хіба ще «Записки»²⁷ Силуяна Мужилівського²⁸, які є єдиними спогадами сучасника і активного учасника подій Визвольної війни 1648–54 рр. Вони були віднайдені та надруковані М. С. Грушевським і, на сьогодні, є

²⁶ Михайло Грушевський так писав про ці часи: «... після таких бідних і скупих на які-небудь історичні записки століть, починаючи з кінця XVI в., ми все частіше зустрічаємося з літописними записками, мемуарами про важніші події, що їх свідком або учасником довелося тому чи іншому бути» [13].

²⁷ Були надруковані М. С. Грушевським у 1914 р. [15].

²⁸ **Мужилівський (Мужилівський) Силуян Андрійович** (поч. XVII ст. – 1655(?)) – військовий діяч, дипломат, один із найближчих радників Б. Хмельницького. Неодноразово очолював дипломатичні місії до Молдови, Литви, Московії, Кримського ханства. Був членом посольства Богдана Хмельницького (разом із єрусалимським патріархом Паїсієм) на поч. 1649 р. до Москви.

важливим історичним джерелом часів Хмельниччини, оскільки в них автор докладно й авторитетно описує події, учасником яких був. Сам Силуян Мужилівський був членом посольства Богдана Хмельницького (разом із єрусалимським патріархом Паїсієм) на поч. 1649 р. до Москви, де від імені Війська Запорізького вручив цареві Олексієві Михайловичу власний меморандум, у якому були вказані причини Визвольної війни. Якраз «Записки» і є тим самим меморандумом, який містить стислий виклад політичних подій, що передували посольству. Тут автор виступає навіть не стільки автором спогадів, скільки виразником інтересів Війська Запорізького, тому на першому плані – перебіг політичних подій, а не спогади про себе та враження від побаченого (див.: Додаток 5).

У сер. XVII – на поч. XVIII ст. на Україні набуває розвитку щоденниковий жанр, який в українській мемуарній традиції (як і в польській) набув вигляду діаріушів²⁹. Автором одного із найстаріших українських діаріушів був Атанасій Филипович³⁰. Структурно його «Діаріуш або Список дій правдивих, оголошений у справі помноження і пояснення православної віри...»³¹ (1646 р.) складається з трьох окремих частин (оповідних блоків), кожна з яких присвячена окремому періодові його життя. Написано твір книжною українською мовою, один лист до короля – латинською. У першій частині мальовничо описана подорож автора до московського царя Михаїла (1637 р.) із метою збору коштів на побудову православної церкви. Друга – розповідь про те, як він став ігуменом Брестського монастиря. Ця частина містить багато документів (про права і вольності Брестського монастиря), до яких автор додає свої коментарі. Найбільш цікавою з погляду мемуа-

²⁹ **Діаріуш, діарій** – щоденний, пол. *Diariusz* – щоденник, сімейна хроніка) – записи, зроблені певною особою про події свого зовнішнього та внутрішнього життя. Цінні пам'ятки історії та писемності. В Україні набули поширення у XVII – 1-й пол. XVIII ст. Практика їх ведення перейшла в Україну з Польщі.

³⁰ **Атанасій Филипович** (бл. 1592–05.09.1648) – святий, церк. діяч, ігумен Свято-Симеонівського монастиря в Бересті (з 1640). Відомий виступами проти уніатської церкви та єзуїтів. Декілька разів ув'язнювався владою, згодом був поселений в Києво-Печерському монастирі як божевільний. Тут написав свою автобіографічну повість. 1647 знов повернувся як ігумен в Брестський монастир. У вересні 1648 зазідозрений у співчутті повстанню Б. Хмельницького та страчений поляками. Канонізований Православною церквою як мученик.

³¹ Повний текст див.: [17].

ристики для нас є третя частина, що має назву «Новина», де Атанасій Пилипович подає опис свого життя — автобіографію. Слід зазначити, що змальовані ним події свідчать про деяку екзальтованість та про порушення психіки автора, який перетворив своє життя на невпинну боротьбу з унією та був упевнений, що чинить так за велінням Творця [55, с. 338, 370]. Загалом, твір Атанасія Филиповича, хоча і названий автором «Діаріушем», досить умовно можна віднести до жанру щоденника, оскільки він не містить хронологічних записів. Більшою мірою він належить до автобіографічної повісті, що ведеться від імені авторського «я» і дає яскравий, насамперед, психологічний портрет Атанасія, котрий пожертвував життям в ім'я православної віри. Валерій Шевчук називає його «лицарем абсурду» та православним ортодоксом, а його життя «донкіхотством» [55, с. 367–372]. Тим не менше, його несамоविта віра в свою обранність у справі боротьби з унією та жертвовність заслужують на увагу. Його твір є цікавим із погляду вивчення непростой історії утвердження на українських і білоруських землях церковної унії та змальовують неприйняття частиною населення (у Атанасія Филиповича було багато прихильників серед православних) нової віри, що є свідченням психологічної драми як окремого ревного послідовника православної віри, так і більш широкого загалу. Не зважаючи на те, що твір Атанасія Пилиповича не найшов послідовників у літературі, можна твердити, що автор ототожнював себе та своє життя лише з православною вірою, що свідчить про його високу релігійну самосвідомість, яка в умовах існування українських земель у межах католицької Речі Посполитої набувала рис національної самосвідомості. Значну роль у долі Атанасія зіграв Петро Могила, який опікувався ним під час переслідувань із боку польської влади³².

Класичними зразками української щоденникової літератури XVIII ст. (так званого українського барокового щоденникарства) стали «Діарії» (діаріуші), що вели представники козацької старшини, серед яких — Микола Ханенко, Яків Маркович, Петро Апостол, Пилип Борзаківський і Павло Ладинський. Діаріуші мали як приватний характер, так і писалися на державне замовлення. Деяко осторонь за своїм змістом стоять щоденники гетьмана у вигнанні — Пилипа Орлика

³² Про це більш докладно див.: [55, с. 368–369].

та преподобного Дмитра Туптала. Форма щоденника, як відомо, передбачає фіксацію побаченої, почутої, внутрішньо пережитої події, що щойно сталася. Він пишеться, як правило, для себе і не розрахований на публічне сприймання, у ньому нотуються переважно явища особистого життя та вони є автокомунікативними за характером. Хоча, як свідчить досвід написання щоденників козацькою старшиною, значна увага в них приділяється якраз навколишнім політичним і повсякденним подіям Гетьманщини. До першої, найбільш чисельної групи, належить «Щоденник» Миколи Ханенка³³, що складається з декількох частин. «Діаріуш или журнал» за 1722 видав О. Бодянський у «Чтениях» Історичного товариства Нестора Літописця (1858, I); «Дневник» за 1719–21 рр. і «Партикулярний журнал» за 1754 р. теж опублікований у «Київській старовині» Андрієм Тітовим за 1896; «Дневник» Миколи Ханенка за 1727–52 рр. надрукований у журналі «Киевская старина» 1883–84 рр. й окремо (К., 1884); «Дневник» за 1732–33 рр. — у «Черниговских епархиальных известиях», 1865³⁴. Так званий Малий діаріуш (писав на державне замовлення, будучи канцеляристом Генеральної канцелярії) фіксує події 1722 р. (останній рік гетьманування Івана Скоропадського). Описуючи перебіг останніх днів життя гетьмана, автор, не висловлюючи ніде свого ставлення до подій, добирає та вибудовує факти (користуючись підтекстом), описує їх та робить узагальнення таким чином, що для підготовленого читача зрозуміло його особисте ставлення до них. Великий діаріуш (має приватний характер), охоплює події 1719–54 рр. з перервами. Всі Щоденники Д. М. Ханенка, не зважаючи на їхній характер, є цінним джерелом для вивчення історичного тла тогочасної України. У них змальовано взаємини української старшини з царським двором, подана характеристика багатьох осіб із гетьманського оточення, описано найважливіші події внутрішнього життя України, показано моральні засади тогочасного суспільства. Майже збігається у часі з записами Миколи Ханенка «Діаріуш» Якова Андрійовича Марковича³⁵, що охо-

³³ **Ханенко Микола Данилович** (1693–1760) — політик і державний діяч Гетьманщини, генеральний хорунжий, дипломат, мемуарист, двоюрідний внук гетьмана Михайла Ханенка та син полковника Данила Ханенка.

³⁴ Повний текст у всіх редакціях див.: [59].

³⁵ **Маркович (Маркевич) Яків Андрійович** (1696–1770) — наказний лубенський полковник (у 1720-х рр.), генеральний підскарбій (в 1740-х рр.), мемуарист, український письменник XVIII ст. — автор щоденника (охоплює

плює 1717–67 рр. і містить також, в основному, матеріал для політичної, соціально-економічної та культурно-побутової історії Гетьманщини. Так, під записом від 20 березня (і далі) 1744 р. іде опис подорожі цариці Єлизавети Петрівни у Київ через Глухів (див.: Додаток 6). Перший раз його мемуари вийшли під назвою «Дневныя записки малороссійскаго подскарбія генерального Якова Марковича» (Ч. I–II. – М., 1859) і охоплювали період записів упродовж 50 років – 1717–67 рр. «Діаріуш» Якова Марковича містив записи його тестя – наказного гетьмана України (1722–24) Павла Полуботка, так звану «Кронічку» (записаний ним короткий літопис), про головні події 1452–1715 рр. Спочатку Я. Маркович доповнив «Кронічку» деякими фактами, а згодом почав вести записи щодня. Перше видання щоденника, яке підготував онук Я. А. Марковича – О. М. Маркович, було скороченим і неповним, що спонукало О. М. Лазаревського до перевидання цього унікального твору. Протягом 1891–97 рр. за його редакцією в журналі «Киевская старина» опубліковано матеріали щоденника у трьох частинах (I – 1717–25; II – 1726–29; III – 1730–34) «без каких-либо сокращений и изменений собственно самого дневника». Не перевиданими залишилися записи за 1735–67 рр.³⁶

Його твір, у цілому, дає широку картину життя, побуту, економіки, класових відносин, загальнокультурних і літературних інтересів тодішньої козацької старшини. Цікавим зразком козацького щоденника є також твір П. Д. Апостола³⁷. Сам автор «Щоденника», на знак недовіри імперського уряду до батька – гетьмана Данила Апостола, змушений був жити в Санкт-Петербурзі та Москві. На чужині він виховувався під наглядом князя Олександра Меншикова та став високоосвіченою людиною, володів латинською, французькою, німецькою, італійською та польською мовами. З огляду на ці обставини, записи П. Д. Ханенка містять цінний історико-

події 1717–67 рр.), писаний тодішньою українською літературною мовою з ознаками північно-українського діалекту.

³⁶ Повністю ця пам'ятка досі ще не опублікована. Рукопис зберігається у НБУВ, налічує 1932 арк. Текст див.: [60].

³⁷ **Апостол Петро Данилович** (? – 1758) – син гетьмана Данила Апостола, лубенський полковник у 1728–58 рр., мемуарист, автор «Щоденника» (травень 1725 р. – травень 1727 р.), написаний французькою мовою, який переклав і видав російською мовою О. М. Лазаревський («Киев. старина», 1895. – Т. 50. – № 7/8. – С. 100–155). Текст див.: [2].

джерелознавчий матеріал про поточні політичні події в Російській імперії представляють собою важливий документ, що дає змогу пролити світло на обставини призначення гетьманом миргородського полковника Данила Апостола. Водночас, вміщено цікаві подробиці з повсякденного приватного життя козацької старшини — описано маршрут подорожі з Глухова до Москви, шлях до Петербурга, подано записи витрат і цін. Занотовані світські візити автора в Петербурзі (до Р. Ф. Бассевича, Я. Ф. Сапеги, Я. Е. Лизогуба та ін.). На батьківщину Петро Апостол був відпущений лише влітку 1730 р., де отримав посаду лубенського полковника (служив до 1757 р.). Хронікою подій, що відбувалися в Генеральній канцелярії є «Щоденник Генеральної канцелярії за 1722–23 рр.», який вели Пилип Васильович Борзаківський³⁸ та Павло Ладинський³⁹ за часів наказного гетьманства Павла Полуботка. Першу частину щоденника (13(02).VII.1722 по 10.III(27.II)1723) вів П. В. Борзаківський, другу (12(01).III.1723 по 11.I.1724 (31.XII.1723)) — Павло Ладинський. У щоденнику велися записи про діяльність канцелярії, зокрема вміщено листування, інформацію про розбір спірних земляних і кримінальних справ, смерть гетьмана Івана Скоропадського, вибори нового гетьмана, змагання наказного гетьмана Павла Полуботка за козацькі права та вольності. Він містить докладний опис життя та побуту старшини, подає характеристики окремих її представників. Оскільки цей щоденник писався на державне замовлення, то і стиль він має відповідний — діловий. Іде фіксація подій, власні їхні погляди надійно приховано. Вони подають опис свого часу не через особисте осмислення, а через факти. Цей твір був надрукований А. М. Лазаревським у «Чтениях исторического общества Нестора Летописца» (далі — ЧИОНЛ) [3]⁴⁰.

На думку літературознавця В. О. Шевчука, стиль Пилипа Борзаківського набагато стриманіший, аніж Павла Ладин-

³⁸ **Борзаківський Пилип Васильович** (1730 (1738) – бл. 1765), — чернігівський канцелярист, писар Генеральної військової канцелярії, один із авторів «Діаріуша», що вівся в Генеральній військовій канцелярії у 1722–23 рр.

³⁹ **Ладинський Павло** — канцелярист Генеральної військової канцелярії, Варвинський (Прилуцький полк) сотник (з 1736 р.), один із авторів «Діаріуша», що вівся в Генеральній військовій канцелярії у 1722–23 рр. Більш докладна біографія Павла Ладинського вміщена у ст. О. Репана [39].

⁴⁰ Окремим виданням щоденник вийшов у Києві 1897 р. У наш час виданий ж. «Київська старовина» (1994 р., № 3, С. 17–48). Оригінал Діаріуша зберігається в Інституті рукопису НБУВ.

ського, який умістив акровірш⁴¹ зі своїм іменем на початку записів [57]. Для сучасного читача і дослідника є цінною будь-яка суб'єктивна інформація про події, що відбувалися в Генеральній канцелярії у ті часи. Тим більше, що сюди стікалася інформація зі всієї підзвітної території.

На загал, аналізуючи цю групу щоденників, маємо зауважити, що можливо був правий Самійло Величко, вказуючи на лінощі наших письменників, які мало залишили по собі описів славного минулого української землі (на відміну від сусідів): «Цього не скажеш про наших сармато-козацьких предків, що так само, як і чужинці, вели війни й славилися лицарською відвагою та багатирськими подвигами. Наші письменники про них нічого не написали і не розтлумачили: я побачив, що славу нашу сховано під плащем їхніх нікчемних лінощів. Бо коли хто з давніх слов'яно-козацьких письменників і відтворив якусь варту пам'яті, сучасну йому подію, то записав це вельми куцим і короткослівним реєстриком, не відзначивши, з яких причин те постало, як відбувалося і як закінчилося, не зазначивши й побічних обставин. Отож, гідні похвали подвиги наших козако-руських предків описали не наші ледачі історики, а чужоземні: грецькі, латинські, німецькі та польські» [6]. Як не прикро, але ми справді не знайдемо в них ні особистих вражень, ні оцінок тих подій, про які вони писали. Єдиним поясненням цього феномену є те, що щоденниковий жанр (за соціальним складом автори — козацька старшина) набув свого розвитку у час, коли Козацька держава вже пережила Руїну, а її землі перебували під владою Речі Посполитої та Російської імперії. Тому будь-яке згадування про «славне минуле» української державності та славу українських родин не викликало схвалення з боку імперських урядників, а представники козацької старшини за невідале висловлювання могли позбутися прав і привілеїв. Не зважаючи на те, що автори мемуарів були освіченими та авторитетними особистостями, з огляду на несприятливі політичні умови, вони змушені були пристосовуватися та працювати на чужу державу та безпристрасно описувати події та констатувати факти, не наважуючись на їхню оцінку. Водночас, мала місце, на нашу думку, і деяка обмеженість у самоусвідомленні козаць-

⁴¹ **Акровірш** (грец. ακρος — крайній і грец. ατιχος — віршований рядок) — вірш, у якому перші літери кожного рядка утворюють слово або речення, найчастіше — ім'я того, кому присвячується акровірш.

кої старшини як еліти українського суспільства та провідника національних інтересів, що позначилося певною мірою на змістові їхніх спогадів (у частині осмислення подій і свого місця в них) і виявилось відсутністю національної нарації. Значно пізніше, на поч. ХХ ст. про неувагу українців до мемуарів (як вияву національної пам'яті та патріотизму) писав Іван Кривецький, який також відзначав небажання та лінощі українців (як видатних діячів, так і пересічних громадян) до написання мемуарів у порівнянні з сусідами (поляками, росіянами, євреями) [29, с. 9–10.]. Про цілковиту відсутність українських мемуарів періоду Визвольної війни при одночасній значній кількості польських мемуарних джерел писав Ю. А. Мицик. На його думку, саме це призвело до написання історії цього періоду на основі джерел, автори яких вороже ставилися до національно-визвольних змагань українського народу [33; 34; 35]. Дмитро Чижевський також відзначав меншу популярність українського щоденникового жанру за часів бароко, пов'язуючи це з «...занадто помітним духовним забарвленням освічених верств на Україні та зі слабкістю суто літературних світських інтересів» та несприятливими політичними умовами [53]. На нашу думку, значно менша представленість українських мемуарів, зокрема і його щоденникового жанру в часи середньовіччя, пояснюється перервністю української державної традиції і, як наслідок, насадження в історіографії сусідніх держав свого національно зорієнтованого погляду на ті чи інші події української історії, і, водночас, деяким збайдужінням національної еліти та суспільства в цілому до проблеми національної історії та пам'яті.

Деякі іншими за своїм змістом є, на нашу думку, щоденники Дмитра Туптала та Пилипа Орлика, які вирізняються відображеними у них сильними внутрішніми переживаннями, історичним наративом і, в більшій чи меншій мірі, вираженою національною самосвідомістю. Одним із найбільш цікавих, із погляду еволюції української мемуаристики, можна вважати «Діаріуш або Денні записки» Дмитра Туптала⁴² —

⁴² Туптало Дмитро (в миру — Данило Савич Туптало) (1651, с. Макарів, біля Києва — 1709) — український та російський церковний і культурний діяч, літописець, письменник, богослов і проповідник. Канонізований РПЦ як преподобний (1757), день пам'яті вшановується двічі на рік — 21 вересня (ст. ст.) та 28 жовтня (ст. ст.). Вчився у Києво-Могилянському колегіумі (1662–65). Був проповідником у Києво-Печерській Лаврі (1684–1701), де

одного з найвидатніших українських і російських письменників, боротьба за спадщину якого триває і нині. «Діаріуш» Дмитра Туптала відомий під кількома назвами: «Денні записки», «Літописець келейний», «Келейні записки». Щоденник Дмитра Туптала впродовж XVIII ст. витримав сім видань, але тільки єдиний раз він був виданий самостійно, окремою книжечкою на 112 сторінок, форматом 10 на 15 сантиметрів, із рослинним орнаментом на титулі і на останній сторінці. Таке окреме (а це була друга поява «Діаріуша» друком — на цей раз не в Санкт-Петербурзі, а уже в Москві в 1781 р.) видання, здійснене М. Новиковим через сім років після першого, мало чи не найкоротшу назву: «Дневные записки святого чудотворца Димитрия, митрополита Ростовскаго, изданные съ собственноручно писанной имъ книги, находящейся въ Киевопечерской Библиотеке»⁴³. Характерною особливістю денних записів Дмитра є їх ретроспективність, що не зовсім властиве для щоденника, відтак, автор не робить щоденних записів, а часто повертається до певних подій свого життя з метою актуалізувати їх значення для поточного моменту, що свідчить про практичне значення «Денних записок». Іван Огієнко зараховує «Діаріуш» Дмитра Туптала до його історичних праць [23, с. 330]. «Діаріуш» Дмитра Туптала є своєрідним літописом церковного життя України XVII – поч. XVIII ст., де переважають автобіографічні елементи. Він містить також епістолярій до приятелів, які охоплюють сім останніх років життя Туптала, присвячених проповідницькій, навчально-виховній і творчій праці у Ростовській єпархії. І в «Діаріуші», і в листах, що увійшли до нього, знайшла відображення не лише видатна діяльність святителя Дмитра як в Україні, так і в Росії, а й відбився його складний внутрішній світ, який, з одного боку, включав трагізм перехідної доби української історії, а з іншого — трагізм його власної долі. І саме з цього погляду щоденник бачиться особливо цінним. Щодо автобіографічних елементів, то в «Келейних записках» він двічі згадує батьків: на початку щоденника, перед констатацією факту власного народження, та у повідомленні про їхню смерть (див.:

почав писати «Четїї минеї» («Книги житїї святих») (К., 1998–99, кн. 1–11). З 1701 р. переведений Петром I на служіння у російські єпархії (тобольську, ростовську). На Україну вже не повернувся.

⁴³ Сьогодні найбільш знаним українським дослідником долі щоденника Дмитра Туптала є Валентина Соболев. Див.: [45–47; 49; 50].

Додаток 7). За структурою «Діаріуш» складається із: повідомлення про події різного характеру, листів, описів див, віршів, приміток. Дмитро Туптало довгий час був гетьманським проповідником (Івана Самойловича та Івана Мазепи), тому був свідком усіх політичних подій в Україні. Це призвело до того, що змальовані у щоденникові події мають яскраво виражене історичне тло (політичне становище України в період Руїни, перший етап русифікації) та власну, авторську точку зору на оцінку цих подій. Згодом, далеко від рідної землі суспільна діяльність для Дмитра Туптала стає тягарем і він мріє лише про роботу над «Житієм святих» (на написання яких прийняв послух у Києво-Печерській лаврі), а для цього потрібна була цілковита самотність і відхід від світського життя. Про це він пише у своїх «Денних записках». Його щоденник є найбільш вичерпним джерелом вивчення історії написання «Життя святих», що відображає як сприятливі чинники, так і перешкоди на цьому шляху, дає інформацію про джерела написання твору та, зрештою, відображає трагізм життя визначної особистості, вимушеної займатися справами, які їй не цікаві (праця на чужу державу). Ось як про це писав митрополит Іларіон (Огієнко): «...опис життя Святителя Туптала — це опис класичного українського трудящого духового робітника на ниві Господній. Він усі сили свої віддавав на працю для Української Церкви, а тим і для українського народу. Але на кінці свого життя (1700–09 рр.), коли досвід та ум були в нього найбільші, мусив скоритися грізному й жорстокому цареві Петрові й їхати на Сибір. І тільки випадок допоміг, що глибоко освічену людину, людину високого духа не запроторили в сибірські тайги, але віддали в Ростов, до мері, у бринські ліси... Життя Святителя Туптала — це життя довгих десятків подібних великих українців до нього і по ньому, яких обставини або насильний царський наказ гнав на далеку північ, у чужу Росію, — і вони найкращі сили свої й найкращі літа віддавали на освіту чужого народу, у чужих обставинах, у чужому оточенні» [24].

Щоденник Данила Туптала є історичною наративною збіркою, написаною українською, латинською та польською мовами, що розкриває передумови трагізму не лише в житті автора, а й у подальшій долі його творчого спадку, на якому позначилася «...брутальна імперська позиція: починаючи з 1740 року почали виправляти мову й наголоси по-російськи,

велика кількість написаних по-українськи рукописів зникла, вціліло тільки 8 проповідей, створених живою українською мовою» [49]. Водночас, щоденник не обмежений суто реалістичними нотатками про історичні події національного й особистого характеру. Слідуючи традиції барокової літератури, у творі Данила Туптала можна віднайти і віру в доленосність певних явищ природи, у провидіння та знамення, а також авторефлексії щодо себе та свого твору. Цікаво, що опис див у Дмитра Туптала відрізняється від ранніх його творів, що зумовлено вимогами жанру щоденника, який вимагав якраз запису суб'єктивних вражень автора, а саме — за яких умов відбувалося, зміст і особисті переживання, роздуми автора над ним і тим, який зв'язок може мати це диво безпосередньо з його свідомістю та діяльністю. В цілому, «Щоденник» Дмитра Туптала став свідченням ствердження автором своєї самотождності та національної свідомості, яка виявилася як у використанні української мови, так і в історичних екскурсах, що пов'язані з його минулим в Україні.

«Подорожній діарій» Пилипа Орлика, як і щоденник Дмитра Туптала, є наративною історичною збіркою, просякнутою особистими переживаннями, враженнями та оцінками тогочасного політичного становища в Європі та Україні. П'ятитомний щоденник автора за 1720–33 рр. містив поміж інших відомостей його детальну автобіографію. Так записи за 1724 р. розпочиналися «Pro memoria» (короткою автобіографією), написаною на 4-х сторінках (див.: Додаток 8)⁴⁴. Повне видання копії рукопису подорожнього діаріуша Пилипа Орлика побачило світ у 1988 р., завдячуючи Гарвардській бібліотеці давнього українського письменства [62; 63]. У 1993 р. уперше побачив світ перекладений українською мовою Валерієм Шевчуком уривок тексту Орликового діаріуша (за 1720–23 рр.), виданого свого часу польським дослідником Яном Токаржевським Карашевичем у «Працях українського наукового інституту» (1936) [56].

Окрім чисто біографічних відомостей «Діарій» Пилипа Орлика містить цікаву інформацію про перебіг тогочасних політичних подій у Європі, свідком і учасником яких він був. Перший том, виданий у Гарварді, освітлює події 1720–26 рр.,

⁴⁴ Детальний аналіз Щоденника П. Орлика за 1724 р. зроблений у ст. В. Соболю, яка свідчить про досить довільний переклад записів гетьмана польськими дослідниками [48].

коли гетьман у вигнанні подорожує Німеччиною, Австрією, Богемією, Польщею і вимушений був остаточно зупинитися в 1722 р. у Салоніках⁴⁵ (на той час місто було підпорядковане Османській імперії). Взагалі, розглядаючи цей твір, можна говорити про феномен щоденника першого українського політичного емігранта, який, не зважаючи на примарність повернення на Батьківщину та відродження незалежності України, продовжував пошуки союзників у своїй справі. До написання щоденника Пилип Орлик ставився серйозно, про що свідчить дисципліноване написання діаріуша впродовж чотирнадцяти років, що, напевне, значною мірою вберегло автора від духовної асиміляції. Своє українське походження автор підтверджував також використанням у записах української мови. Хоча, водночас, щоденник написаний іще трьома мовами — французькою, латинською та польською. Ця лінгвістична різноманітність відображає культурний плюралізм тогочасної української еліти, представником якої був Пилип Орлик, і свідчить про високий освітній рівень автора. Орлик постає перед читачем українським патріотом і, водночас, європейцем, відкритим світові. Аналіз тексту щоденника свідчить, що Пилип Орлик був у Салоніках знаною особистістю, з думкою якої рахувалися дипломати — як французькі та англійські консули (сам запрошував їх на обіди до себе і був запрошуваний на обіди до посольств), так і вище духовенство (як католики, так і православного віросповідання). Він жив сподіваннями налагодження контактів із військом Запорізьким, уважно прислухався до тих відомостей, які приносили з України ченці (зокрема, мав зустріч у 1724 р. із ченцем Почаївського монастиря Борецьким) та купці. Мав надію дістати дозвіл на виїзд до Стамбула, де сподівався розширити свої контакти з представниками європейської дипломатії, за допомогою яких сподівався боротися за українську справу. Ці надії посилювались у 1730 р., коли до нього приїхав син Григорій і, разом із батьком, почав працювати задля цього. На жаль, сподіванням не судилося здійснитися. Тому щоденникові записки П. С. Орлика наскрізь пронизані трагізмом, адже описують стражденне життя українського патріота, видатної особистості, чий заслуги визнавалися та визнаються донині в Європі,

⁴⁵ Салоніки — місто сучасної Греції. З 1430 р. — під протекторатом Османської імперії. Після Балканських війн 1912–13 рр. увійшло до складу Греції.

позатим, талант і життєві сили були змарновані на чужині. Творчий доробок Пилипа Орлика, в силу тяжіння в українській історіографії XVIII–XX ст. імперських ідеологій, став доступний на Батьківщині лише в кінці XX ст. Валерій Шевчук, даючи оцінку його «Щоденника», наголошує послідовне відстоювання людської та національної гідності автором: «Гонор свій та своєї країни умів зберігати» [56, с. 71]. Таким чином, записки Дмитра Туптала та Пилипа Орлика є найбільш довершеними зразками української мемуарної літератури кінця XVII ст. – поч. XVIII ст., а саме, її щоденникового жанру. Обидва є історичними наративними збірками, написаними не тільки книжною українською, а й латиною, польською (а «Подорожній діаріуш» Орлика – ще й французькою). Окрім того, щоденник Дмитра Туптала накреслює висхідну трагічної динаміки українського таланту (праця на користь сусідній культурі), а у випадку Пилипа Орлика – тяжка праця та поневіряння у вигнанні. На часі повнотекстове видання цих творів без викривлень, максимально наближене до оригіналу, що дасть науковцям змогу дослідити внутрішній світ і переживання цих яскравих особистостей, які наперекір долі, у важких умовах праці поза межами Батьківщини, сповідували високу мораль. І Дмитро Туптало, і Пилип Орлик, працюючи на чужині, не зрікшись своєї національної гідності, постають перед нами особистостями, яким притаманна висока самосвідомість, совість і честь. У їхніх творах уперше в українській мемуарній традиції вирізняється особиста рецепція⁴⁶, зроблена спроба осягнути власне місце серед описуваних подій і дати цим подіям свою оцінку. Їхні щоденники, на загал, є діалогом не лише із самим собою, а й зі стародавньою (сучасною власне їм) і сучасною нам добою.

Отже, дослідивши основні риси української мемуарної літератури XII–XVIII ст., можна сказати, що вона розвивалася в загальноєвропейському контексті та формувалася під впливом ідей Відродження, гуманізму та Реформації. Однак, за визначенням Дмитра Чижевського, Ренесанс торкнувся України лише в самому кінці свого розвитку і, як правило, спроби власне українських праць перебували під значним впли-

⁴⁶ **Рецепція** – це текст-реакція, текст-відгук, текст-доповнення, що дає змогу говорити про сприйняття як про тісне переплетення процесів самоототожнення, пізнання й оцінювання, що міцно вкорінені у певний історичний та загальний соціокультурний контекст [20, с. 8].

вом старої візантійської традиції. Суспільно-політична та релігійна ситуація на українських землях другої пол. XVI ст. була значно сприятливіша для впливів Реформації, ніж Ренесансу, які, в свою чергу, були на Україні ширші та глибші в житті, ніж у літературі. Такий стан речей не міг не відбитися і на мемуарній традиції, що в XII–XVI ст. була представлена дуже малою кількістю творів («Повчання» Володимира Мономаха, «Житіє і ходіння Данила», криптомемуари), що, не зважаючи на світський характер, містили риси духовної літератури. Мемуарна праця була прерогативою досить обмеженого кола осіб і не стала предметом зацікавлення серед українського письменства, надбанням широких народних мас, а свого розвитку набула і в кількісному, і в якісному вимірі у XVII–XVIII ст. на фоні зростання національної самосвідомості та вияву інтересу особи до пізнання себе.

Не зважаючи на досить тривалий хронологічний проміжок часу (чотири століття), на наш погляд, його можна виокремити як перший, початковий етап української мемуаристики. Саме тоді зароджувалися та знайшли свій розвиток основні жанрові різновиди мемуарів – автобіографії, подорожні записки, історико-мемуарні повісті, щоденники (діаріуші), криптомемуари. Основні тенденції розвитку української мемуаристики вказаного періоду засвідчили той факт, що основним критерієм її еволюції став процес утвердження самосвідомості авторів мемуарів, їхньої самототожності та національної свідомості. Найбільше притаманні ці риси були «Повчанню» Володимира Мономаха, «Діаріушу» Дмитра Туптала та «Подорожньому діаріушу» Пилипа Орлика, що пояснюється, насамперед, більш сприятливою політичною ситуацією, ніж в часи, коли творилися щоденники козацької старшини (середина та кінець XVIII ст.) та масштабом особистості. Цікавим є той факт, що і Д. Туптало і П. Орлик померли далеко від рідної землі та змушенні були працювати на користь сусідніх держав і культур. Трагізм такої ситуації яскраво виявився на сторінках їхніх творів і став свідченням самоактуалізації особистості, самототожності та національної нарації як форми її проявлення.

Розглянувши найважливіші зразки давніх українських мемуарів, можна стверджувати, що вони були важливим чинником суспільно-політичної думки та культурного розвитку

і зародилися на основі ранніх літературно-історичних жанрів середніх віків (повчання, автобіографії, ходіння), набули більшого розвитку за часів бароко (щоденники (діаріуші), автобіографії, передмови та післямови, історико-мемуарні повісті), що засвідчило відхід від церковної традиції й утвердження певного національного світогляду. Водночас, в українській традиції давні мемуари, як важливий компонент загального історико-культурного процесу XII–XVIII ст., за своїм характером були зовнішньо направлені, тобто, розраховані на широкого читача і переслідували ціль передачі автором власного досвіду участі в історичному житті та особистої рецепції на ці події. Менша представленість українських мемуарів, у порівнянні з сусідами, пояснюється скрутним становищем українського народу, який не мав необхідних політичних умов для формування значного кола власних мемуаристів і, як наслідок, найбільш освічена частина українського суспільства вимушена була працювати на чужу культуру.

1. Автобіографическая «сказка» малоросійського льтописателя Стефана Лукомського [Електронний ресурс] // Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/rizne/star07.htm>. – Назва з екрану.
2. Апостол, П. Д. Дневникъ (май 1725 г. – май 1727 г.) [Електронний ресурс] / Петро Данилович Апостол // Там само. – Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/rizne/star08.html>. – Назва з екрану.
3. Борзаковский, Ф. Отрывки из дневника Гетманской канцелярии за 1722–23 годы [Текст] / Ф. Борзаковский, П. Ладинский ; публ. А. Лазаревского // ЧИОНЛ. – 1898. – Кн. 12. – Отд. 3. – С. 90–145.
4. Борисенкова, А. Нарративный поворот и его проблемы [Электронный ресурс] : обзор публикаций по нарратологии / Анна Борисенкова // Русский журнал. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2010/103/bo31.html>. – Название с экрана.
5. Варій, М. Й. Психологія особистості [Електронний ресурс] : навч. посіб. / М. Й. Варій // [Pidruchniki.com.ua](http://pidruchniki.com.ua) : Перша укр. електронна б-ка підручників. – Режим доступу : http://pidruchniki.com.ua/14051003/psihologiya/samosvidomist_osobistosti#761K. – Назва з екрану.
6. Величко, С. Літопис [Електронний ресурс] / Самійло Величко // Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/index.html>. – Назва з екрану.
7. Володимир Мономах. Поучення [Електронний ресурс] / Володимир Мономах ; перекл. В. Махновця // Там само. – Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/litop/lit27.htm>. – Назва з екрану.

8. *Голубович, И. В.* Биография: силуэт на фоне Humanities [Текст] : (методология анализа биографии в социогуманитарном знании) : моногр. / И. В. Голубович. – О. : СПД Фридман, 2007. – 300 с.
9. *Горобець, В. Й.* Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. [Текст] / В. Й. Горобець // Історичні джерела та їх використання. – К. : Наук. думка, 1972. – Вип. 7. – С. 102–114.
10. *Григорович-Барський, В.* Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік [Текст] / Василь Григорович-Барський ; ред. М. Москаленко ; пер. П. Білоус. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – 768 с.
11. *Григорович-Барський, В.* Странствованія [Електронний ресурс] : (уривки) / Василь Григорович-Барський // Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. – Режим доступу : http://litopys.org.ua/old18/old18_34.htm. – Назва з екрану.
12. *Грушевський, М.* До першого відродження [Електронний ресурс] / Михайло Грушевський // Там само. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush501.html>. – Назва з екрану.
13. *Грушевський, М.* З мемуарної літератури – записки Балики [Електронний ресурс] / Михайло Грушевський // Там само. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush531.htm>. – Назва з екрану.
14. *Грушевський, М.* Інші взірці стилю і літературної вправи другої половини XV і першої половини XVI в. [Електронний ресурс] / Михайло Грушевський // Там само. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush513.htm>. – Назва з екрану.
15. *Грушевський, М.* Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/rizne/ukr02.htm>. – Назва з екрану.
16. *Данило, ігумен.* Житіє і ходіння Данила, руської землі ігумена [Електронний ресурс] / ігумен Данило // Там само. – Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/oldukr2/oldukr65.html>. – Назва з екрану.
17. Діяріуш або Список дій правдивих, оголошений у справі помноження і пояснення православної віри... [Текст] // Памятники полемической литературы. – Спб., 1878. – Кн. 1. – С. 49–156.
18. *Дневникъ Николая Ханенко, (1719–1723 и 1754 г.)* [Електронний ресурс] / упоряд. Николай Ханенко, Андрей Титовъ // Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. – Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/khanenko/khan17.html>. – Назва з екрану.
19. *Записки кievскаго мѣщанина Божка Балыки о московской осаде 1612 года* [Електронний ресурс] : (изъ лѣтописнаго сборника Ильи Коцаковскаго) // Там само. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/rizne/star02.htm>. – Назва з екрану.
20. *Зубрицька, М.* Homo legens: читання як соціокультурний феномен [Текст] / М. Зубрицька. – Л. : Літопис, 2004. – 352 с.
21. *Иванова, В. В.* Общие вопросы самосознания личности [Електронний ресурс] / В. В. Иванова // Psylib : психологическая б-ка киев. фонда содействия развитию психической культуры. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/ivanv01/index.htm>. – Название с экрана.
22. *Ильин, И.* Постмодернизм [Электронный ресурс] : словарь терминов / И. Ильин // НЭС: Национальная Энциклопедическая Служба. – Режим доступа : <http://terme.ru/dictionary/179>. – Название с экрана.

23. *Ларіон*, митрополит. Життєписи великих українців [Текст] / митрополит Ларіон (Іван Огієнко) ; упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів і прим. М. Тимошик. – К. : Либідь, 1999. – 670 с.
24. *Ларіон*, митрополит. Значення святителя Димитрія в українській церкві і в українській культурі [Електронний ресурс] / митрополит Ларіон (Іван Огієнко) // Православ'я в Галичині. – Режим доступу : <http://www.lviv-orthodox.net.ua/articles/242-mutropolut-ilarion-ohienko>. – Назва з екрану.
25. *Ісаєвич, Я. Д.* «Апостол» Львівський 1574 [Електронний ресурс] / Я. Д. Ісаєвич // Енциклопедія історії України. – Т. 1 : А–В. – Режим доступу : <http://www.history.org.ua/?l=EHU&verbvar=1&abcvar=1&bbcvar=19>. – Назва з екрану.
26. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. [Текст] : енцикл. вид. / упоряд. З. І. Хижняк. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 736 с.
27. *Ковыршина, С. В.* Философская автобиография как форма духовного творчества, жанр дискурса и нарратив эпохи [Текст] : автореф. дис. ... канд. философ. наук / Светлана Викторовна Ковыршина. – Екатеринбург, 2004. – 22 с.
28. *Кревецький, І.* Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні [Текст] / Іван Кревецький // Стара Україна. – Л., 1924. – Вип. 2–5. – С. 35–37.
29. *Кревецький, І.* Українська мемуаристика: сучасний стан і значення [Текст] / Іван Кревецький ; І. Кревецький, І. Як писати мемуари / Іван Кревецький, Осип Назарук. – Л., 1923.
30. *Любовець Н. І.* Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми [Текст] / Н. І. Любовець // Укр. біографістика : зб. наук. праць. – Вип. 7. – К., 2010. – С. 66–104.
31. *Любовець Н. І.* Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень [Текст] / Н. І. Любовець // Наук. праці НБУВ. – К., 2009. – Вип. 24. – С. 277–291.
32. *Менжулін В. І.* Біографічний підхід в історико-філософському пізнанні [Текст] : моногр. / Вадим Менжулін. – К. : НаУКМА, Аграр Медіа груп, 2010. – 455 с.
33. *Мицик, Ю. А.* Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури [Текст] / Ю. А. Мицик // На чолі козацької держави. – Рівне, 1994. – Вип. 1. – С. 110–170.
34. *Мицик, Ю. А.* Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття [Текст] / Ю. А. Мицик. – Д. : ВПОП «Дніпро», 1996. – 262 с.
35. *Мыцык, Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI–XVII в.) [Текст] : учеб. пособие / Ю. А. Мыцык. – Д. : ДГУ, 1981. – Ч. 1. – 76 с.
36. Нарратив [Електронний ресурс] // Словopedia : новейший философский словарь. – Режим доступа : <http://www.slovopedia.com/6/205/770839.html> – Название с экрана.
37. *Огієнко, І.* Острозька Біблія 1581 року [Електронний ресурс] / Іларіон Огієнко // Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першо-

- джерела та інтерпретації. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/ohienko/oh09.html>. – Назва з екрану.
38. Психологія [Електронний ресурс] : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / О. В. Винославська, О. А. Бреусенко-Кузнецов, В. Л. Зливков та ін. ; наук. ред. О. В. Винославська // Електронна бібліотека Князева. – Режим доступу : http://ebk.net.ua/Book/psychology/vinoslavska_psihologiya/part4/4601.html. – Названня с екрана.
 39. Репан, О. «Шпетная окказия» варвинського сотника Павла Ладинського [Текст] / О. Репан // Соціум : альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5. – С. 217–222.
 40. Самототожність [Електронний ресурс] // Укр. література : словник літературознавчих термінів. – Режим доступу : <http://www.ukrlit.vn.ua/info/dict/5qsrg.html>. – Назва з екрану.
 41. Самототожність письменника. До методології сучасного літературознавства [Текст] / відп. ред. Г. М. Сивокінь. – К. : Укр. книга, 1999. – 157 с.
 42. Сапогова, Е. Е. Автобіографічний наратив в контексті культурно-історическої психології [Текст] / Е. Е. Сапогова // Культурно-історическа психологія. – М. : Моск. городской психолого-пед. ун-т. – 2005. – № 2–3. – С. 63–74.
 43. Сивокінь, Г. «Самототожність письменника» як методологічна пропозиція [Текст] / Г. Сивокінь // Самототожність письменника : до методології сучасного літературознавства. – К., 1999. – С. 5–35.
 44. Сивокінь, Г. Самототожність письменника [Текст] / Г. Сивокінь // Сучасність. – 1994. – №11. – С.115–129.
 45. Соболь, В. Самототожність крізь призму трагічної долі [Електронний ресурс] / Валентина Соболь // Віртуальна Русь. – Режим доступу : <http://vesna.org.ua/txt/sobolv/samotot.html>. – Назва з екрану.
 46. Соболь, В. Пам'ятна книга Дмитра Туптала [Електронний ресурс] / Валентина Соболь // Віртуальна Русь. – Режим доступу : <http://vesna.org.ua/txt/sobolv/Sobol4.html>. – Назва з екрану.
 47. Соболь, В. Помножені часом світи (факсиміле Діаріуша Пилипа Орлика за 1724 рік та копія анонімних польських палеографів: порівняльний аналіз) [Текст] / Валентина Соболь // Схід. – 2009. – № 8. – С. 3–11.
 48. Соболь, В. О. Діаріуш Туптала і проблеми наратології [Текст] / Валентина Соболь // Філологічні семінари. Сучасна наука про літературу: «больові точки». – К., 2001. – Вип. 4. – С. 84–94.
 49. Соболь, В. О. Історія постановня «Четьїх-Міней» у щоденнику Дмитра Туптала [Текст] / Валентина Соболь // Дмитро Туптало у світі українського барокко : зб. наук. праць. – Л. : Артос – Априорі, 2007. – С. 72–86.
 50. Соболь, В. Щоденники Дмитра Туптала та Йоасафа Горленка в контексті європейської традиції [Текст] / Валентина Соболь // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство : зб. наук. пр. – Рівне : Рівн. держ. гуман. ун-т, 2004. – Вип. 13. – С. 97–105.
 51. Туптало, Д. Діаріушъ Грешнаго Іеромонаха Димитрія, постриженца Кириловского Кіевского Монастыря [Текст] / Дмитро Туптало. – М. : Ун-тская Тип. у Ридигера и Клаудія, 1800. – 463 с.

52. *Турчиновський, І.* Автобіографія : списася мною многогрішним, Ілією Турчиновським, священиком і намісником березанським, життя і страданіє своє в пам'ять дітям своїм, і внукам Українська література XVIII ст. [Електронний ресурс] / Ілля Турчиновський // Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. – Режим доступу : http://litorpys.org.ua/old18/old18_35.html. – Назва з екрану.
53. *Чижевський, Д.* Історія української літератури [Електронний ресурс] / Дмитро Чижевський // Там само. – Режим доступу : <http://litorpys.org.ua/chuzh/chy10.html>. – Назва з екрану.
54. *Шевчук В. О.* Муза Роксоланська [Текст] : українська література XVI–XVIII ст. : у 2 кн. –Кн. 1. Ренесанс. Раннє бароко / Валерій Шевчук. – К. : Либідь, 2004. – 398 с.
55. *Шевчук В. О.* Муза Роксоланська [Текст] : українська література XVI–XVIII ст. : у 2 кн. –Кн. 2. Розвинене бароко. Пізнє бароко / Валерій Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – 726 с.
56. *Шевчук, В.* Гетьман-вигнанець [Текст] / Валерій Шевчук // Хроніка 2000. – К., 1993. – С. 61–71.
57. *Шевчук, В.* Про журнал чи діаріуш Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського [Текст] / Валерій Шевчук // Київ. старовина. – 1994. – № 3. – С. 10–48.
58. *Шейгал, Е. И.* Многоликий нарратив [Електронний ресурс] / Е. И. Шейгал // Philology.ru : Рус. філологічний портал. – Режим доступу : <http://philology.ru/linguistics1/sheygal-07.htm>. – Названня з екрана.
59. Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка [Електронний ресурс] // Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. – Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/khanenko/khan.html>. – Назва з екрану.
60. Щоденник Якова Марковича [Електронний ресурс] / Яків Маркович ; підгот. тексту П. М. Попов // Там само. – Режим доступу : <http://litorpys.org.ua/biletso/bilo23.html>. – Назва з екрану.
61. Ясь, О. В. Мемуаристика [Електронний ресурс] / О. В. Ясь // Інститут історії України Національної Академії наук України. – Режим доступу : <http://www.history.org.ua/?l=ENU&verbvar=Memuarystyka&abcvar=16&bbcvar=6>. – Назва з екрану.
62. The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk, 1720–1726 (Pylyp Orlyk, Introduction by Orest Subtelny. – Harvard, 1988) [Electronic resource] / Pylyp Orlyk // Harvard University press. – Access mode : <http://www.hup.harvard.edu/catalog.php?recid=27778>. – Title screen.
63. The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk, 1727–1731 (Pylyp Orlyk, Introduction by Omeljan Pritsak. – Harvard, 1988) [Electronic resource] / Pylyp Orlyk // Harvard University press. – Access mode : <http://www.hup.harvard.edu/catalog.php?recid=27779>. – Title screen.

Мономах, Володимир. Поучення [Уривки] [34].

«А се я в Чернігові робив: коней диких своїми руками зв'язав у пущах десять і двадцять, живих коней, а крім того ще, по [ріці] Росі їздячи, ловив я своїми руками тих же коней диких. Два тури на рогах підкидали мене з конем, олень мене один бив [рогами] і два лосі — один ногами топтав, а другий рогами бив. Вепр мені на бедрі меча одірвав, ведмідь мені біля коліна пітник укусив, лютий звір скочив до мене на бедра і коня зо мною кинув [на землю], та бог мене уцілілим зберіг. І з коня багато я падав, голову собі розбив двічі, і руки й ноги свої покалічив, у юності своїй покалічив, не бережучи живоття свого, ні щадячи голови своєї. ...На посадників не покладаючись, ні на биричів, сам робив я [все], що було треба. Весь порядок і в домі своїм — се я наводив, і в ловчих ловчий порядок сам держав, і в конюхів, і про соколів, і про яструбів [я сам дбав]. Також і бідного смерда, і вбогу вдовицю не давав я сильним обидити, і за церковним порядком, і службою сам наглядав».

«Автобіографическая „сказка“ малоросійскаго лѣтописателя Стефана Лукомскаго» [1].

«1733 году, августа 29 дня, въ генеральной войсковой канцелярії Стефанъ Лукомскій сказкою показую: нацією я малоросіянинъ, вѣры христіанской, благочестивого греческаго исповѣданія, лѣтъ отъ роду мнѣ тридцать два. Родился я за Днѣпромъ, въ украинскомъ городѣ Умани, подъ высочайшою державою ихъ императорского величества. Дѣдъ мой Иванъ Лукомскій и прадѣдъ (имени его не помню), козаки, родились полку лубенского, въ мѣстечку Лукомлѣ, и тамо они имѣли свои грунта, только жъ тіе грунта, во время войны гетмана Богдана Хмельницкого съ ляхами и ради другихъ въ тѣхъ старихъ годахъ неспокойствъ, отошли въ другіе владѣнія. Такожъ оные дѣдъ и прадѣдъ мой имѣли свои грунта за Днѣпромъ въ городѣ и около города Умани, помѣжніе съ Скоропадскими, изъ которыхъ и гетманомъ малоросійскимъ Иванъ Иллѣчь Скоропадскій былъ; такожъ съ Кочубеями, съ которыхъ нынѣ полковникъ полтавскій Василій Кочубей, съ Ханенками, изъ которыхъ нынѣ полковій обозній кievскій Федоръ, судія стародубовскій Николай Ханенки, и съ другими бывшими тамо за Днѣпромъ владѣльцы. И дѣдъ мой Иванъ Лукомскій, за тогдашними неспокойствіи, изъ Лукомля перейшолъ въ Полтаву и тамо въ Полтавѣ сплодилъ отца

моего Василья; а когда дѣдъ мой Иванъ Лукомскій умре, а бабку мою Анну взялъ въ жену Андрей Гайдукъ, а отецъ мой Василь малолѣтень остался, и тогда Андрей Гайдукъ, отца моего оттамъ, на прадѣдизніе и дѣдизніе отца моего и на свои грунта перешоль за Днѣпръ и жилъ на своихъ козачихъ грунтахъ въ городѣ Умани съ отцемъ моимъ до турецкой под тимъ городомъ бывшой войны въ козацкой службѣ; а когда турки тотъ городъ украинскій Умань виняли и спустошили, тогда въ самомъ турецкомъ оттакованіи отчимъ отца моего Андрей Гайдукъ съ Васильемъ, отцемъ моимъ, изъ того города Умани вийшли и зайшли съ другими тогбочними людьми въ Переясловле и тамъ многіе года жили въ козацкой же службѣ. Когда же за-днѣпрская Украина въ державѣ ихъ императорского величества почела населятись по прежнему, тогда оные дѣдъ и отецъ мой (которой въ Переяславлѣ оженился на Евдокіи Дубсковнѣ), малороссіянцѣ) перешли за Днѣпръ на свои жилля къ Умани, и что (такъ какъ) тотъ городъ Умань былъ разорень и спустошень, и многіе бывали въ ту Украину набѣги и нападенія татарскіе, стали они, дѣдъ и отецъ мой, въ уманской жить поланцѣ, отъ города Умани версть въ семь, отъколя хаживаль отецъ мой Василій, по отцу родному Лукомскій, а по отчиму Гайдукъ, въ разные походы на непріятелей тогда государства всероссійского: на татаръ съ Семеномъ Палѣемъ, полковникомъ тогда бѣлоцерковскимъ, да съ Карпомъ Часныкомъ, что нынѣ полковникъ охочекомонній, да съ Павломъ Циганчукомъ, обознимъ тогда полковымъ бѣлоцерковскимъ, и съ другими войсковыми людьми. А сказываль отецъ мой (что я припомню), былъ онъ въ войсковыхъ походахъ и воинскихъ акціях...»

Додаток 3

Данило, ігумен. Житіє і ходіння Данила, руської землі ігумена [Уривки] [15].

«І Бог тому свідок, і святий Гріб Господній, що в жодному із святих місць не забув я імен князів руських, і княгинь, і дітей їх, єпископів, ігуменів, і бояр, і дітей моїх духовних, і усіх християн ніколи не забував. У всіх святих місцях згадував їх, перш за все молився за князів усіх і потім вже свої гріхи замолював. І за те дякую благому Богові, що напутив мене, нікчемного, імена князів руських написати у лаврі святого Сави. І нині згадуються імена їхні в октеніях, з жінками та дітьми їхніми. Ось імена їхні: Михайло-Святополк, Василь-Володимир, Давид Святославович, Михайло-Олег, Панкратій Святославович, Гліб Мінський — скільки пам'ятав імен, стільки і вписав, за всіх інших князів руських і бояр біля Гробу Господнього та в усіх святих місцях

молився. І відспівав літургії: за князів руських і за всіх християн — п'ятдесят літургій, і за померлих сорок літургій відспівав...».

Додаток 4

Записки кїевскаго мїщанина Божка Балыки о московской осадї 1612 года. (изъ лїтописнаго сборника Ильи Кощаковскаго) [18].

«Року 1604 мѣсяца октоврїя 1 дня уѣхалъ въ Кїевъ царикъ московскїй на день Покровы Пресвятыя Богородици въ понедѣлокъ, а зъ нимъ былъ воевода сендомирскїй и староста острицкїй, панъ Ротомскїй. Стоялъ господою у бурмистра Митковича, а возилъ у Вышгородѣ, и пошолъ на Путивль. Зъ Путивля выйшолъ на веснѣ, року 1605, мая 3 дня. Сѣлъ на царствѣ на Москвѣ того жъ року; короновано постомъ Іліи, а забили его року 1606, мая 9 дня; а битва сталася на заутрешний святого Миколы въ пятокъ. Чти не ложно, бо писанъ сей летописецъ презъ людей певныхъ, мещанъ кїевскихъ, хто тамъ былъ и очима своима видѣлъ. Писалъ Божко Балыка. Року 1612, генваря 9 дня нещасливого выѣзду моего зъ Кїева въ дорогу московскую и терпѣнія великого голоду и неволи увъ осадѣ насъ купцовъ до килка сотъ, ижъ во всемъ свѣтѣ голодъ неслыханный и въ кройникахъ не писанный. Тогожъ дня, на день святого мученика Полїевкта, былемъ я, Богданъ Балыка, у дому ихъ милостей: пана Александра и пана Созона Балыкъ, войтовичовъ кїевскихъ, братїи моеї, а потомъ былемъ въ дому пана Савостїяна, бурмистра кїевского, тестя своего, и зъ его дому пустилемся въ дорогу, за возами; ночовалъ тую ночь у Новоселкахъ, у Десны, въ четвертокъ. У пятокъ поткалъ козаковъ стародубскихъ, а у субботу своихъ догналъ въ Навозѣ селѣ, на обѣдѣ.

Тогожъ месеца 14 дня увъ Ялѣ селѣ споткали Марка, товариша небожчика Боргоцкаго: провадилъ зъ Москвы тѣло князя Доманта и Пархома полковника, которые побиты у штурми подъ городомъ Стародубомъ. Дня 15 до Лоева прїехали есмо и поткали Миска Хурсенка, ехалъ зъ Смоленска. 17 дня выѣхали зъ Лоева. Дня 18 прїехали до Гомля; на завтрый день прїехали до насъ: Ивашковскїй, полковникъ козацкїй и зъ ясавуломъ Севериномъ Перехрестомъ; 21 дня выехали зъ Гомля; за три дня прїехали до Стародуба, тамъ стояли 14 дней; посылали Богдана Гулженка за войскомъ за Десну, але не могли вѣдомости взяти о войску; а потымъ посылали двухъ москалей до Новъгородка, до Лемона, племѣнника воеводина, жебы зъ нимъ торговалъ; и оттоль ни зъ чимъ прїехалъ. Тогожъ року месеца февраля 6 дня изъ Стародуба выѣхали, 9 дня до Крысова прїеха-

ли; 14 дня приехали до Мстиславля; 24 дня приехали до Смоленска; нашодемъ тамъ пана Струса и зятя своего Козѣку. 24 дня Струсъ изъ людомъ пошолъ и къ столыци... А князь Дмитрій Тимофѣевичъ Трубецкий и инъ столникъ, князь Дмитрій Михайловичъ Пожарский и иншихъ князей и бояръ не мало и Москва всѣ, обачивши, же наши отъ голоду велми зморены, и все рыцарство на трактатахъ бавятся и ротмистрове, козаки и бояре Трубецкого и Пожарского, ударивъши у звоны и поднявши корогви, пошли до стѣны Китайгорода праве силою великою; мы, зъ голоду змордованы, ледво имъ отпоръ дали. Октоврѣя 26 трактаты) скончили и присягу выконали, же мѣли всѣхъ въ цалѣ попускати, а потомъ, надъ присягу чинили, всѣхъ розно розвели и маетки разшарпали.

Року 1613, у генварѣ почали зежчатися на обирание царя нового; в той часъ нашихъ ледво пущено, а иньи утѣкали, а иныхъ окупано. И такъ наши воевали Москву».

Додаток 5

Записка Мужилівського [14].

«Б. м. вел. государю і т. д. Богдан Хмельницкий гетман з асаулами, полковниками, сотниками и всею черню войска Запорозкого пры отданым чолобитным уклоне през Солуяна Андреевича Мужилковского присланным козаком от войска Запорозкого при светейшом отцу кир. Паисию патриарси святаго града Иерусалима, Сирии, Аравии, обон пол Иордана и всея Палестины мову собѣ от войска Запорозкого злеценую его царскому величеству объявляем тыми словы.

[Война тая] которая се възчала межы козаками войска Запорозкого з Лехами [не откуда инуды, одно] не могучы козаки войска Запорозкого бѣд утрапе[ня и утисков от] Ляхов козаком выражоных терпѣти, на Запороже его мсть [пан Богдан Хмельницкий] з некоторым товариством своим увошол был, и там Ляхи [чинячи на здорове] его млсти пана Богдана Хмельницкого розныє ему пакости [и товариству его] выражали: в домах их маєтност(ь) всю побрали, жоны, дѣти [мучили, а на] остаток вѣру хрестиянскую православную мечом выкорє[няли. Ту] собѣ предсе взятую мысль Миколай Потоцкий гетман великий ко[ронный собра]вши войско квартяное, мимо волю святое памяти его млсти короля [Владислава] до Черкас прибегнулъ. В Черкасах зобравши козаков реєстровых (войска Запорозкого) присегать перед собою, же его не здрадят, казал. Которых, кгда при[сегнули, чолна]ми на Запороже, абы теперешнего пана Богдана Хмельницкого, — придавиш [им за старшого] Шемберка комисара, — поймали, выправил.

Гдь всемогущый змило[вал ся] над народом, яко некгды над людом своим израилским въ Єгипте в неволи будучыми, абы имя Бога живаго хвалено зоставало, — рувным способом и тепер Гдь всемогущый в Тройцы Светой єдиный, абы вЪра православная хрестиянская не упадала и овшем въ преподобных своих розшырала ся, межы тыми, которые присегали Потоцкому козаки Богъ всемогущый замысл их помешал. АбовЪм комысара и иных пулковников межы собою сами здрайцов а прихилных Ляхом козаков позабияли.

Гетман зас(ь) Потоцкий сына своего полем з выбранным людом килка тысяч на знесенє его млсти пана Богдана Хмелницкого и войска его послал. Тоє войско, которое было з ком[ысаром до его млти] пана Богдана Хмелницкого передавши се, напротив сынови Потоцкого [пошли, к]оторого в диких полях осадили. Татарове учувшы о той войнЪ, з боку гледили, ко(то)рому нога послизнет ся. И кгда добывали сына Потоцкого в полю диком през три недели, за помочю Божыєю табор розорвали. Где Татарове видечы явную ласку Божыю, яко воин воиновни помо(гли). Сына Потоцкого ранного поймали, на Запороже послали, где и умер. А сами з ордою знявши се, каждый по себе своим кошем до табору Миколая Потоцкаго гетмана коронного, с которым быля гетманъ полний, каштелян черниговский, обозний коронний Казановский, пан Сенявский и иных панов не мало, тягнули...»

Додаток 6

Щоденник Якова Марковича[Уривки] [60].

ВидЪл я копию письма от А. Г. Разумовского до Бибикова, что сверх тЪх лошадей, которых вся малороссийская старшина своих собственных усовЪтовала поставить для приезда ея величества, подобно еще столько же, т. е. 4 тысячи [подвод], а под свиту ея величества надобно 15 тысяч, и сіе собрать надлежит с обывателей.

Май 14. Михайлу послал рЪчь до великого князя [сочиненную] на случай его приезда.

18. Ночь была ясна и тиха, к свЪту з значительным морозом. Внука моя Маруся з весилля приехала.

19. Купили ульев 50 по 6 коп.

30. Писал я по-польски до Мейера в Москву с нареканием за не-получение нами газет, исправно, по-недЪльно.

29. Лилия бЪлая расцвЪла.

Июль, 3. Указом сената велено: 1) подводы и прочия потребности для проезда ея величества должны быть готовы к 12 сего июля; 2) в Малороссии на всякому стану иметь подвод по 800, ...Слух носится, что высокомонарший выезд из Москвы в Киев имЪет быть около 15 июля.

7. В хуторѢ кушали и ночевали; косари косили траву. (.....)

Август 5. В лагерѢ обѣдали мы заранѢ, надждаая прибытія ея величества.

В 4 часу с полдня встрѣтили мы ея величество. Изволила милостиво сие принять и быть в нашем наметѢ и ПѢШО всѢ наши команды пройти, а посѢ, ставши в коляску, приѣхать к Ясмани и по ту сторону села в палатках ночевать, а мы по сию сторону Ясмани ночевали...

6. Рано ея величество изволила подняться с ночлега и в Глухов ѣхать с церемоніею.

Около кареты старшина и бунчуковые с обнаженными саблями ѣхали. Епископ Черниговский ея величество у ворот поздравлял. Потом государиня изволила пѣшо итти до монастыря дѣвичьяго, гдѢ слушала обѣдню и предіку Черниговского архіерея...

Потом изволила кушать, а послѢ того изволила веселиться с танцами наших жен, польскими и козацкими.

Додаток 7

Дмитро Туптало. ДіаріушѢ Грешнаго Іеромонаха Димитрія, постриженца Кириловскаго Кіевскаго Монастыря [Уривки] [51, с.357].

Записі від 1689 р. зазначено: «Марта 29 дня, въ святый великій Пятокъ Спасительня страсти, мать моя Марья Михайловна, законная супруга отца моего Сави Григорьевича, преставися въ девятый часъ дне, точно въ тотъ часъ, когда Спаситель наш, на Крестъ страждущій, за спасеніе наше духъ свой Богу Отцу въ руци предалъ. Имела летъ отъ рожденія больше седмидесяти; да помянетъ ю Господь во царствіи своемъ небесномъ! Скончалася съ хорошимъ расположеніемъ, памятью и речью. О даби и мене таковой блаженной кончини Господь удостоиль ея молитвами! И подлинно Христіанская ея была кончина...».

Додаток 8

Пилип Орлик. Pro memorie [48].

«Народився в році 1672 жовтня 11 нового стилю в селі Косуті в повіті ошмянському, охрещений там же, і тримали мене до хреста його милість пан Савицький, не можу знати, який урядник, а з ким не пам'ятаю, коли ж хлопцем ще був [чув] від її милості батьки моєї, про ту хрещену матір. Але для давності літ пішло те в забуття. Одружився на Україні в місті Полтаві з її милістю панною Анною Герциківною, полковниківною полтавською, року 1698 жовтня 23.

Анастасія Теодора - донька моя первородна, народилася на лоні моєму в Полтаві з неділі на понеділок вночі о годині четвертій року 1699 листопада 6. Відродилася, однак, через хрещення святе того ж місяця 9 числа. Тримали її до хреста його милість пан Григорій Герцик швагер мій, з її милістю пані Марією Максимовичевою, сестрою своєю рідною, і пан Ян Левенець, осаул на той час, а пізніше полковник Полтавський, з її милістю панею Параскевою, його кузиною, полковниковою полтавською. Григорій Петро, син мій, народився в Батурині в ніч з середи на четвер 1702 року 20 листопада н.с. за відсутності моєї, коли був відряджений на комісію до Свірська. Охрещений із моїм поверненням того ж року 21 грудня. Тримали його до хреста його велебність і його милість Ян Мазепа, гетьман військ запорозьких, кавалер святого Андрія апостола, з її милістю Любов Кочубеївною, суддівною генеральною. Михайло, син мій, народився в Батурині в ніч із середи на четвер о годині третій 1704 року 29 липня. Охрещений у тому ж році 30 вересня, мав його тримати до хреста святої пам'яті його велебність і його милість пан гетьман Мазепа з її милістю пані Залеською, полковниковою Любенською, після повернення з кампанії, яку ми на той час мали, але коли був повернений на землю [ймовірною] смертю той же син мій, охрещено його за моєї відсутності, тоді його тримали до хреста його милість пан Черниш, суддя генеральний військ запорозьких, з її милістю пані Тетяною Савичевою, писаревою генеральною. Народився на лоні моєму. Варвара, донька моя, народилася в Батурині на лоні моєму в неділю о годині одинадцятій 1707 року 7 грудня нового стилю. Охрещена 1708 року 4 січня, тримали її до хреста святої пам'яті його велебність гетьман Мазепа з її милістю пані Обідовською, стільниковою і полковниковою Ніжинською. Якуб, син мій, народився за врядування мого в державі турецькій, на лоні моєму, в Бендері в ніч з понеділка на вівторок о годині дванадцятій 1711 року 23 жовтня нового стилю. Охрещений тоді ж 25-го. Тримав його до хреста небіжчик король шведський Карло XII з її милістю пані Анною Войнаровською. Але на нестерпний і безкінечний життя мого жаль помер у Вроцлаві в костелі отців єзуїтів 1721 року 4 травня і там же в костелі святого Якуба, на передмісті, похований. Марта, донька моя, народилася в Бендері з понеділка на вівторок уночі, о годині другій року 1713 червня 5. Охрещена тоді ж червня 10. Тримав її до хреста король Станіслав, також його милість Міхал Корибут Вишневецький, зараз канцлер Великого Князівства Литовського, і його милість Юзеф Потоцький, воєвода київський, із донькою моєю Анастасією і з її милістю пані Войнаровською. Марина Анна, донька моя, народилася на місцевості Гугіци під час самої облоги - від ко-

ролів Данського і Пруського — Штральсунду при селі Альтеферре у дворі, названому Гральшергоф у році 1715 жовтня 18 вночі о годині 10 із середи на четвер. Охрещена тоді ж 28-го. Тримав її до хреста в особі короля Станіслава його милість пан генерал Понятовський, тепер великий підскарбій Великого Князівства Литовського, а в особі королівни її милості, а нині королеви шведської Ульріки Елеонори її милість пані графова Койнохельдова, фельмаршалкова шведська. Катерина, донька моя, народилася у Швеції в королівстві шведському у місті Христіанштадті року 1718 листопада 5 нового стилю в середу о годині третій пополудню. Охрещена тоді ж 13-го. Тримали її до хреста їх милості пани генерал і губернатор Сканіци Гьорд, генерал-лейтенант Атбідел, полковник і комендант Христіанштадту Зайльтц з багатьма дамами. Але недовго прожила, оскільки вознеслася до неба до брата свого наймилішого, померла в році 1719. Нехай же тоді та кохана пара служить в небі Богові».

Любовець Н. І. Українська мемуаристика XII–XVIII ст.: біографічна складова.

Ключові слова: мемуаристика, давні українські мемуари, історичний наратив, біографічна складова, еволюції української мемуаристики.

Щодо процесу еволюції української мемуаристики, можна стверджувати, що вона зародилася на основі ранніх літературно-історичних жанрів середніх віків (повчання, автобіографії, ходіння), набула більшого розвитку за часів бароко (щоденники (діаріуші), автобіографії, передмови та післямови), що засвідчило відхід від церковної традиції та утвердження певного національного світогляду. Розглядаючи мемуари як важливий компонент загального історико-культурного процесу XII–XVIII ст., слід зазначити, що в українській традиції давні мемуари за своїм характером були зовнішньо направлені, тобто розраховані на широкого читача і переслідували ціль передачі автором власного досвіду участі в історичному житті і особистої реєстрації на ці події. Менша кількість українських мемуарів, у порівнянні з сусідами, на нашу думку, пов'язана як з несприятливими політичними умовами (відсутність національної держави), так із деяким збайдужінням українців до історичної пам'яті та історії, що не робить їх менш важливим чинником суспільно-політичної думки та історико-культурного процесу.

Lubovets N. I. Ukrainian memoiristics of XII–XVIII centuries: biographical component.

Key words: memoiristics, ancient Ukrainian memoirs, historical narrative, biographical component, Ukrainian memoiristics evolution

As to the process of Ukrainian memoiristics evolution, it is asserted that it aroused on the basis of early literary and historical medieval genres (lections,

autobiographies, walkings) and spread broader in the baroque period (diaries (diariushi), autobiographies, forewords and afterwords), which approved deviation from church traditions and consolidation of particular national world view. Discovering the memoirs as an important component of general historical and cultural process of XII–XVIII centuries, it is worth mentioning that in Ukrainian tradition ancient memoirs were outwardly directed, i.e. they were intended for a broad target audience and their author aimed to transfer own experience in historical life and personal receptions of these events. In our opinion, smaller number of Ukrainian memoirs as compared with neighbors is related to unfavorable political conditions (absence of nation state), as well as some indifference of the Ukrainians to historical memory and history, which does not make them less important factor of social and political thought and historical and cultural process.

Любовец Н. И. Украинская мемуаристика XII–XVIII в.: биографическая составляющая.

Ключевые слова: мемуаристика, давние украинские мемуары, исторический нарратив, информационная составляющая, эволюция украинской мемуаристики.

Относительно процесса эволюции украинской мемуаристики, можно утверждать, что она зародилась на основе ранних литературно-исторических жанров средних веков (наставления, автобиографии, хождения) и приобрела большее развитие во времена барокко (дневники (диариуши), автобиографии, предисловия и послесловия), что засвидетельствовало отход от церковной традиции и утверждение определенного национального мировоззрения. Рассматривая мемуары как важный компонент общего историко-культурного процесса XII–XVIII в., следует отметить, что в украинской традиции давние мемуары за своим характером были внешне направлены, то есть рассчитаны на широкого читателя и преследовали цель передачи автором собственного опыта участия в исторической жизни и личной рецепции на эти события. Меньшее количество украинских мемуаров, в сравнении с соседями, по нашему мнению, связано как с неблагоприятными политическими условиями (отсутствие национального государства), так и с некоторым охлаждением украинцев к исторической памяти и национальной истории, что не делает их менее важным фактором общественно-политической мысли и историко-культурного процесса.